

Pandemide Yas: Dini ve Kültürel Ritüellerini Yerine Getiremeyen Bireylerin Deneyimleri

Grief During the Pandemic: The Experiences of Individuals Unable to Fulfill Their Religious and Cultural Rituals

Eylül Ceren Hekimoğlu¹ , Münevver Zuhul Bilik² , S. Berfin Uçurum³ , İrem Erten⁴ , Demet Can⁵

¹Ar. Gör., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Ankara, Türkiye

²Ar. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Isparta, Türkiye

³Ar. Gör., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Bilecik, Türkiye

⁴Ar. Gör., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Erbaa Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Tokat, Türkiye

⁵Doktora Öğrencisi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Ankara, Türkiye

ORCID: E.C.H. 0000-0002-9092-1131;

M.Z.B. 0000-0002-2726-7915;

S.B.U. 0000-0001-5432-4754;

I.E. 0000-0002-8052-1900;

D.C. 0000-0003-2626-4461

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Münevver Zuhul Bilik,
Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Oda
No:339 Merkez/Isparta, Türkiye

E-posta/E-mail:
munevverbilik@sdu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 19.03.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
08.09.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:
10.04.2022

Kabul/Accepted: 29.04.2022

Online Yayın/Published Online: 09.08.2022

Citation/Atf: Hekimoğlu, E.C., Bilik, M.Z., Uçurum, S.B., Erten, I. ve Can, D. (2022).

Pandemide yas: Dini ve kültürel ritüellerini yerine getiremeyen bireylerin deneyimleri.

Psikoloji Çalışmaları - Studies in Psychology, 42(2): 319–364.

<https://doi.org/10.26650/SP2021-899771>

Öz

COVID-19 pandemisi nedeniyle birçok kayıp yaşanmış ve artan ölüm sayıları nedeniyle pandemiyi kontrol edebilmek için çeşitli kısıtlamalar ve karantinalar ilan edilmiştir. Bu kısıtlamalar ve karantinalar nedeniyle bireyler günlük ve sosyal yaşamlarında birçok değişiklikle karşılaşırken yaşadıkları kayıp sonrasında gerçekleştirdikleri dini ve kültürel ritüelleri de yerine getirememişlerdir. Alan-yazında kişilerin yaşadıkları kaybın ardından gerçekleştirmek istedikleri dini ve kültürel ritüelleri gerçekleştirmelerinin, kişilerin yas sürecinde olumlu bir etkiye sahip olduğu ele alınmıştır. Bu bağlamda bu araştırma, COVID-19 pandemisi sürecinde Türk toplumunda COVID-19 nedeniyle kayıp yaşayan ancak kısıtlamalar nedeniyle dini ve kültürel ritüelleri yerine getiremeyen bireylerin bu süreci nasıl deneyimlediklerini araştırmaktadır. Bu amaçla bireylerin öznel deneyimlerinin anlaşılabilmesi için 45-65 yaş arasında, son bir yıl içerisinde COVID-19 nedeniyle bir yakını kaybetmiş dört katılımcı ile yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmış ve bu görüşmeler Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz yöntemi ile analiz edilmiştir. Analizin sonucunda beş üst tema oluşturulmuştur: Ritüellerin eksikliğinde olumsuz duygular, Yas sürecini kolaylaştırması açısından ritüellere yapılan atıflar, Kayıpla baş etme yöntemleri, Gerçekleşmeyen ritüellerin telafisi ve Yasaklara rağmen: Ritüelleri gerçekleştirebilmek. Bu temalar Lacanyen psikanalitik bakış açısı ile simgesel, imgesel ve gerçek kavramları bağlamında değerlendirilmiştir. Simgesel düzlem özne için dil, kültür ve sosyal ortam olarak tanımlanırken imgesel düzlem öznenin içsel dünyalarında gerçekçi anlamlandırdıkları düzlem olarak tanımlanabilir. Bu nedenle dini ve kültürel ritüellerin toplumsal, kültürel ve sosyal işlevi de göz önünde bulundurulduğunda katılımcıların yas sürecinde kayıplarını adlandırma ve kabul etme konusunda simgesel anlamda bir eksiklik yaşadıkları ve kayıp imgesel düzlemde anlamlandırmaya çalıştıkları düşünülmüştür. Bu bağlamda katılımcıların geliştirdikleri alternatif telafi yöntemleri kültürde ve toplumsal düzende, başka bir deyişle simgeselde kendilerine yer bulma çabası olarak yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, kayıp, yas, ritüeller, Lacanyen Psikanalitik Yaklaşım, simgesel

ABSTRACT

The COVID-19 pandemic has led to many deaths worldwide. Various restrictions and quarantines have been declared to control the number of deaths from the pandemic. Individuals have faced many changes in their daily and social lives due to these restrictions and quarantines. They have also been unable to fulfill their religious and cultural rituals following the experienced losses. The literature has discussed how performing religious and cultural rituals after a loss positively affects the mourning process. This research investigates how individuals in Turkish society who've suffered from loss due to COVID-19 during the pandemic but were unable to fulfill their religious and cultural rituals because of restrictions had experienced this process. For this purpose, semi-structured interviews were conducted with four participants between the ages of 45-65 who'd lost a relative due to COVID-19 in the last year. The interviews were analyzed using the interpretive phenomenological analysis. As a result, five major themes were created: negative emotions in the absence of rituals, attributions to rituals with respect to facilitating mourning, mechanisms for coping with loss, compensation for unfulfilled rituals, and being able to perform rituals despite restrictions. These themes have been interpreted from the Lacanian psychoanalytic perspective in the context of symbolic, imaginary, and real concepts. While the symbolic register involves the language, culture, and social environment, the imaginary involves the register in which the subject makes sense of reality in their inner world. Therefore, when considering the societal and cultural function of religious and cultural rituals, the participants had experienced a symbolic inadequacy in naming and accepting their loss. Instead, they tried to make sense of loss in the imaginary register while mourning. The alternative compensation methods the participants developed were interpreted as an effort to find a place for themselves in culture and society (i.e., in the symbolic order).

Keywords: COVID-19, loss, mourning, rituals, Lacanian psychoanalytic approach, symbolic

EXTENDED ABSTRACT

That individuals show various physical and emotional reactions in the face of death is considered normal, and this process is considered a part of mourning. Mourning affects every aspect of an individual's life and is evaluated in social and individual contexts as a multifaceted process. People's reactions to loss can range the full spectrum from calm acceptance to pathology. Religious and cultural rituals are essential for allowing an individual to prevent mourning from evolving into a pathological process. Individuals who face an uncontrollable event have been observed to be protected through rituals, and this enables the mourning process to be overcome more easily. For this reason, the literature on mourning and loss needs to be examined, especially with regard to situations in which people are unable to perform cultural and religious rituals after suffering a loss. One of these situations involves the COVID-19 pandemic.

Many deaths have occurred around the world as a result of the COVID-19 pandemic. The number of deaths has increased, and to control this result of the pandemic, a variety of restrictions and quarantines have been declared. The enacted restrictions and quarantines have interrupted people's religious and cultural rituals following a loss. For this reason, this study aims to investigate how people have experienced loss under the conditions of the COVID-19 pandemic, where religious and cultural rituals have been restricted.

Method

Within the aim of this research, semi-structured interviews have been conducted with four participants between the ages of 45-65. In addition to the participants' age as a criterion for inclusion in the study, participants must have lost a relative within the past year due to COVID-19. Interpretative phenomenological analysis has been used to analyze the recorded and deciphered interviews. Superordinate and subordinate themes were formed as a result of the analysis.

Results

The first superordinate theme is negative emotions in the absence of rituals. In this superordinate theme, the participants expressed their feelings of sadness, helplessness, and anger toward not being able to perform the rituals in which they wanted to take part. The second superordinate theme is attributions to the rituals with respect to facilitating mourning and includes three sub-themes: Accepting loss, sharing pain, and fulfilling duty. In this superordinate theme, participants explained what they attribute to rituals. They expressed wanting to share the pain of the loss with their loved ones through rituals and to perform the rituals as a duty. Moreover, they claimed that they are not fully aware of their experiences of loss. Therefore, they thought they could not accept their loss and felt that their lost relative was still alive because they were unable to fulfill the religious and cultural rituals they wanted to perform following their loss. As a result, the interpretation was made that participants' mourning process can be facilitated by performing rituals. The third superordinate theme of mechanisms for coping with loss has three sub-themes: idealizing loss, naming loss, and talking about loss. The participants tried to cope with their losses by idealizing, by trying to describe, and by talking about their losses. In the fourth superordinate theme of compensating for unfulfilled rituals, the participants stated trying to cope with their loss in various ways such as devaluing the rituals or using online channels to compensate for the unfulfilled rituals. The fifth and last superordinate theme is being able to perform rituals despite restrictions. While the participants stated that the quarantine had restricted their freedom and were thus unable to perform the rituals they wanted to perform, they expressed their desire to perform these rituals for the sake of violating the prohibitions. These five themes have been interpreted in the discussion section in light of the Lacanian psychoanalytic approach.

Discussion

The three essential concepts in Lacanian psychoanalytic theory are real, imaginary, and symbolic registers. According to Lacan, the real register corresponds to an area that cannot

be expressed, understood, or symbolized, and the experienced loss is located in the real. According to Lacan, while the symbolic register can moreover be defined as the set of laws and rules that regulate the psychic structure of the subject, rituals therefore take place on the symbolic register. In this context, rituals can be said to have a symbolic function for the participants and help them make sense of their loss and thus accept the loss through symbolization. During the COVID-19 pandemic in particular, the legal decisions that were made can be said to have been dictated to individuals. Therefore, these decisions occur in the imaginary rather than the symbolic register.

Moreover, rituals with a symbolic function were unable to be performed due to the restrictions. People who are unable to perform their rituals are also unable to transfer their loss located on the real register over to the symbolic register. Therefore, they experience intense emotions and try to compensate for the inadequacy of rituals in various ways. In this context, the current study points out the importance of the symbolic function, especially with regard to studies on loss and mourning.

Bireyler, yaşamlarının çeşitli dönemlerinde çeşitli kayıp ve kayıp tehlikeleri deneyimlemektedirler. Bu kaybın nesnesi soyut veya somut olabilmekle birlikte ölüm kaynaklı kayıplar bireyin karşılaştığı en acı veren kayıplardan biri olarak görülmektedir (Worden, 2009). Bu bağlamda bireylerin ölüm karşısında çeşitli duygusal ve fiziksel tepkiler göstermeleri normal kabul edilmekte ve bu tepkiler, yasın bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte bireyin kendine özgülüğünden dolayı her bireyin yası deneyimleme süreci birbirinden farklı olmakta ancak yasın sonucunda bireylerin yeni bağlar ve ilişkiler yoluyla yaşamlarını tekrar yapılandırılmaları beklenmektedir (Bilidik, 2013). Nitekim yas sürecini olumlu veya olumsuz etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Worden'a (2009) göre öncelikle bireyin yas sürecini anlayabilmek için ölen kişinin kimliği ve ölen kişiyle olan ilişkinin dinamikleri oldukça önemlidir. Kaybedilen kişi ile olan ilişkiye yapılmış yatırımlar ve bu ilişkiden elde edilen narsistik kazanımlar, yas tutan bireyin yas sürecinde zorlanmasına neden olabilmektedir. Bununla birlikte bir diğer önemli faktör kayıp sürecinin nasıl gerçekleştiğidir. Bu bağlamda doğal bir ölüm ile ani ve beklenmedik bir ölüm karşısında verilen yas tepkileri farklılaşmakta, ani ve beklenmedik ölümler karşısında bireyin yasa uyum süreci zorlaşmaktadır. Bu duruma ek olarak yas sürecinde oluşan sıkıntılar ve sosyal desteğe erişilememesi gibi durumlar da yas sürecini olumsuz etkilemektedir. Bu bağlamda toplumdan alınan destek ve kültürel öğeler yas sürecine uyumu kolaylaştırırken bu süreçte yaşanan maddi ve manevi zorluklar yasın patolojik bir boyutta deneyimlenmesine neden olabilmektedir (Worden, 2009). Bu anlamda dini ve kültürel öğeler, birey için yasın patolojik bir sürece (yas sürecinin olduğundan uzun sürmesi ve yas sürecinin tamamlanıp kişinin normal hayata dönememesi) evrilmemesinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Özellikle kontrolünün dışında gelişen bir olayla karşı karşıya kalan bireylerin, dini ve kültürel ritüeller aracılığıyla kontrol duygusunu koruduğu ve böylelikle yas sürecini daha kolay atlattığı gözlemlenmiştir (Norton ve Gino, 2014). Sevilen bir kişinin beklenmedik kaybı ile karşı karşıya kalan birey, bu durum karşısında ne yapacağını bilemeyebilir ve bu deneyimi anlamlandırmada güçlük çekebilir. Bu bağlamda kültürel ritüeller, kayıp karşısında deneyimlenen şokun ve inkarın çözülmesini kolaylaştırırken (Vargas, 2003) cenaze süreçleri sevilen kişiyle olan ayrılığın kabul edilmesini destekler (Garcia, 2007) ve kayıp yaşayan bireyin gerçeklik ile olan bağı güçlendirir (Worden, 2009). Bu sayede kayıp sonrası gerçekleştirilen ritüeller bireyin bu deneyimi anlamlandırmasını kolaylaştırırken bireyin yas sürecini patolojik bir şekilde deneyimlemesinden alıkoymaktadır (Braz ve Franco, 2017).

Çin'in Wuhan Bölgesinde 8 Aralık 2019 tarihinde ortaya çıkmış olan COVID-19 pandemisi, bireylerin beklenmedik bir şekilde ani kayıplarla karşılaşmasına neden olmuştur. Pandemi kontrol edebilmek adına uygulanan kısıtlamalar ve karantinalar nedeniyle Türkiye de dahil olmak üzere birçok ülkede bireyler geleneksel yas ritüellerini yerine getirememişlerdir (World Health Organization, 2020). Bu bağlamda Türkiye'deki bireylerin yakınlarının cenazelerine katılamamaları, evlerinde taziyeleri kabul edememeleri, kaybın ardından "yedis" ve "kırkı" gibi sembolik anlamları olan günlerde yapılması istenen ve beklenen ritüelleri yerine getirememeleri yas tepkilerinin artmasına neden olmuştur (Savaş, 2020). Cenazeye katılım, vefat eden kişiyi yıkamak, tabutuna dokunmak/taşımak, mezarına toprak atmak ve cenaze sonrası yemek dağıtmak gibi ritüeller kaybedilen kişi ile vedalaşma ve kaybın anlamlandırılması açısından oldukça önemlidir (Burrell ve Selman, 2020). Yas ve COVID-19 üzerine yapılan uluslararası araştırmaların sonuçlarını derleyen Savaş (2020), bireyin gerçekleştirmek istediği dini ve kültürel ritüelleri yerine getirmesinin acıyı paylaşma, ölümü anlamlandırma ve kabullenme konularına önemli katkıları olduğunu aktarmıştır. Türk toplumu ile yapılmış araştırmalarda ise taziye ve cenaze törenlerinin kayıp ile başa çıkma süreçlerine olumlu katkıda bulunduğu, bununla birlikte kayıp sonrası çeşitli sebeplerden dini ve kültürel ritüellerini yerine getiremeyen bireylerin kendilerini tehlike altında ve yalnız hissettikleri görülmüştür (Göka, 2010). Sami'nin (2021) pandemi sürecinde yakınlarını kaybeden bireylerin yaşadıkları stres verici durumlarla nasıl başa çıktıklarını ve bu doğrultuda dini başa çıkma stratejilerini kullanıp kullanmadıklarını anlamayı amaçlayan araştırmasında, bulaş riski ile dini ve kültürel ritüellere iştirak edemeyen bireylerde bu durumun üzüntüye ve ölümü kabullenmemeye neden olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte aynı araştırmada kısıtlamalar nedeniyle söz konusu dini ve kültürel ritüellerini yerine getiremeyen bireylerin alternatif yollar geliştirerek örneğin telefon ve internet aracılığı ile bu ritüelleri yerine getirmeye çalıştıkları ve bu durumun onlarda huzur ve mutluluğa neden olduğu raporlanmıştır. Scheinfeld, Gangi ve arkadaşlarının (2021) araştırmasında ise ritüellerin bireylerin normal hayatlarına dönme süreçlerini kısalttığı ancak pandemi nedeniyle çevrim içi olarak gerçekleştirilen ritüellerin, fiziksel etkileşim ve yakınlık içermemesi nedeniyle geleneksel ritüellerin yerini tutmadığı belirtilmiştir. Öte yandan, İspanya'da yapılan bir araştırmada pandemi döneminde gerçekleştirilen ritüellerin ölümden önce veya sonra gerçekleştirilmiş olması fark etmeksizin ölümlü yüzleşmeyi kolaylaştırdığı raporlanmıştır (Hernández-Fernández ve Meneses-Falcón, 2021). Bu bağlamda yas süreci ile doğrudan ilişkili olan dini ve kültürel ritüellerin yas sürecine

kolaylaştırıcı bir etkisi olduğu ancak pandemi döneminde bu ritüelleri gerçekleştiremeyen bireylerin çeşitli yollarla bu durumu telafi etmeye çalıştıkları söylenebilir. Telafi yöntemlerinin geleneksel dini ve kültürel ritüellerin işlevini karşılayıp karşılamadığına ilişkin farklı görüşler bulunmakla birlikte alanyazındaki genel kanı ritüellerin ve telafilerinin yas sürecine uyumu kolaylaştırdığına yöneliktir.

Bu çalışmanın amacını COVID-19 nedeniyle yakınına kaybetmiş ve kısıtlamalar dolayısıyla dini ve kültürel ritüellerini yerine getiremeyen bireylerin deneyimlerini derinlemesine anlamak oluşturmaktadır. Ülkemizde pandemi döneminde yası ele alan oldukça kısıtlı sayıdaki çalışma kayıp sonrası dini başa çıkma şekilleri (Sami, 2021) ve bireylerin pandemi döneminde gösterdiği yas tepkileri (Şimşek-Arslan ve Buldukoğlu, 2021) gibi çeşitli konulara odaklanmaktadır. Bu çalışmalar da pandemi döneminde yas sürecine değinmekle birlikte mevcut çalışmada bireyin öznelliğini ve ritüellerle olan ilişkisini daha iyi anlayabilmek amacıyla gerçekleştirilemeyen dini ve kültürel ritüellerin bireyin yas dönemine olan etkisi, spesifik bir din veyahut ritüel kapsamında değil; kayıp yaşayan kişinin gerçekleştirmek istediği dini veya kültürel ritüelleri gerçekleştirememe deneyimi göz önünde bulundurularak incelenmiştir. Bu doğrultuda bu deneyimi daha iyi anlayabilmek amacıyla bireylerin deneyimlerini derinlemesine ele almayı amaçlayan ve nitel bir araştırma yöntemi olan Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz (YFA) araştırma yöntemi olarak seçilmiş ve ortaya çıkan temalar Lacanyen psikanaliz ekseninde yorumlanmıştır.

Bu bağlamda bireyin yas sürecine uyumunda önemli bir rolü olduğu düşünülen ritüellerin işlevleri bir sonraki bölümde psikanalitik bakış açısı ile ele alınmıştır.

Psikanalitik Kuramda Yas

Sigmund Freud, 1913 yılında yayınlanan “Totem ve Tabu” adlı eserinde yas sürecini tarih öncesi çağlarda yaşayan insanlar üzerinden ele almış ve yas sürecindeki ritüellere dikkat çekmiştir. İlkel kabilelerde yapılmış olan gözlem ve çalışmalara odaklanan Freud, her kabilenin yas sürecinde kendine özgü ritüeller belirlediğine ve ritüellerin yas sürecinde kaçınılmaz olduğuna dikkat çekmiştir. Freud, ilkel kabilelerdeki insanların yas sürecini temel olarak kendilerini kısıtlayan ritüeller (örn., yemek yememek, eşyalara dokunmamak, eşi ve çocukları da dahil olmak üzere birçok kişiyle görüşmemek) aracılığıyla deneyimlediklerini ifade etmiştir. Freud bu durumu, bireylerin kayıp karşısında kendi ölümlerini düşünüp korkmaları ve kaybettikleri kişilerin ruhlarının kendile-

rine musallat olacağını düşünmeleri üzerinden açıklamıştır. Freud'a göre insanın psikik yapısında doğuştan gelen ikircikli duygular (sevgi/dostluk ve nefret/düşmanlık) vardır. Sevilen kişinin kaybının, var olan ikircikli duygular nedeniyle bireyde suçluluk duyguları yarattığını söyleyen Freud, bastırılan düşmanlık duyguları karşısında bireylerin savunma mekanizması olarak kendilerini cezalandırma, kendine sınırlar getirme ve mahrum bırakma şeklinde arınma ritüelleri gerçekleştirdiğini belirtmektedir (Freud, 2017). Bu bağlamda bireyin, yaşadığı kayıp ve kayıp sonrası duygularla ritüeller aracılığıyla başa çıkmaya ve kaybı anlamlandırmaya çalıştığı söylenebilir.

Freud yas sürecine dair patolojik işleyişten ilk kez “Yas ve Melankoli” (1917) adlı çalışmasında bahsetmektedir. Bu makalesinde yas kavramını, sevilen bir kişinin veya hut bir nesnenin kaybedilmesine verilen tepki olarak açıklamıştır. Freud'a göre yas süreci önce gerçeği inkar dönemi ve ardından kaybedilen nesneye yapılan libidinal yatırıma bağlı olarak değişen bir alışma döneminden oluşmaktadır. Freud, kayıpla karşı karşıya kalan öznenin ilk olarak kaybedilen nesneyi terk etmek yerine gerçekliği terk ettiğini belirtmektedir. Bu bağlamda yas tutan kişi, zaman zaman sevilen kişi ölmemişçesine kaybedilen nesneye olan yatırımını devam ettirse de bir süre sonra bu yatırımı geri çekerek yeni bir sevgi nesnesine aktarmaktadır. Böylelikle özne, yeni sevgi nesnelere aracılığıyla dünya ile olan ilişkisini yeniden anlamlandırmaya çalışırken patolojik bir durum olan melankolide ise dünya ile olan ilişkisini keserek kendine dönmekte ve libidinal yatırımını kendisine yapmaktadır (Freud, 2001).

Freud'un bahsi geçen çalışmalarına bakıldığında bireyin yas sürecinde topluma olan ilişkisi de görülmektedir. Örneğin, ritüellerin kabilenin tüm üyeleri tarafından kabul gördüğü ve uygulandığı bilinmektedir. Bu bağlamda bireyler, ritüeller yoluyla kayıplarını içe dönük bir şekilde deneyimlemekten ziyade topluma dahil olarak deneyimlemektedirler. Bu sayede ritüeller, bireyin kendi içine kapanmasını engelleyerek yaşanan kaybın melankolik bir sürece dönüşmesine de mani olmaktadır (Freud, 2001).

Bu bağlamda Freud, yas ve melankoli kavramını ‘nesne ilişkileri’ bağlamında yorumlamış ve Freud sonrası yas kavramı da ağırlıklı olarak nesne ilişkileri bağlamında ele alınmıştır. İngiliz Nesne İlişkileri Okulu'nun kurucularından olan Klein (1940), kayıp ile yaşanan yas sürecini anne memesinin kaybına benzetmekte ve yas sürecini deneyimleyen bireyin, ilk iyi sevgi nesnesinin kaybında olduğu gibi depresif döneme benzer

bir sürece girdiğini belirtmektedir. Klein'e göre yas süreci, dışsal iyi nesnenin de keşfiyle birlikte bir 'onarım' sürecini almakta; birey suçluluk ve kaybettiği kişiye yönelik öfke gibi duygularını geride bırakmaktadır. Bu bağlamda ritüellerin dışsal iyi nesneye karşılık geldiği söylenebilir (Stephen, 1998). Klein'in öne sürdüğü teoriye benzer olarak Winnicott (1960) ise bireyin yas sürecini, bebeğin annenin varlığını ve yokluğunu temsil eden bir geçiş nesnesi seçmesine benzetmektedir. Winnicott'a göre bebek, "yeterince iyi annenin" (*good-enough mother*) sağladığı rahatlıktan dış dünyanın kontrol edilemezliğine olan geçişini geçiş nesnesi ile gerçekleştirmektedir. Bu duruma benzer olarak birey, yas sürecinde de deneyimlediği acıyı kendisi ve kaybı arasında simgesel bir bağ sağlayacak olan bir geçiş nesnesi (*transitional object*) ile hafifletmeye çalışmaktadır. Geçiş nesnesi ile olan ilişki, bireyin kaybı içselleştirip anlamlandırmasına kadar devam etmektedir (Berzoff, 2003). Bu bağlamda Winnicott, dini ve kültürel ritüelleri de geçiş nesnesi kavramı ile ele almakta ve ritüellerin bir geçiş nesnesi olarak bireyin ölüm ile gelen ayrılığı anlamlandırmasına yardımcı olduğunu ifade etmektedir (Ross ve Ross, 1983).

Lacanyen Kuramda Yas ve Ritüellerin Yeri

Freud'un takipçilerinden olan ve "Freud'a Dönüş" hareketi ile diğer okullardan ayrılarak öne çıkan Lacanyen kuramda ise kayıp ve sonrasında deneyimlenen yas, öznenin gerçekle karşılaşması sonucu ortaya çıkan boşluk ve sonrasında öznenin bu boşluğu anlamlandırma süreci olarak kendine yer bulmaktadır (Muller, 1980). Lacan'a göre 'gerçek, imgesel ve simgesel düzlem' özne yapılanmasında yer almaktadır ve bunların her biri iç içe geçmiş halkalar olarak düşünülmelidir. Bu bağlamda bir halkanın kopması, diğer halkaların da dağılmasına neden olacağı için bu üç düzlemin işlevselliği özne yapılanması için oldukça önemlidir (Evans, 1996). Bu nedenle bu bölümde gerçek, imgesel ve simgesel düzlem kayıp ve yas süreçleri ile ilişkileri bağlamında ele alınacaktır.

Lacan, beden üzerinden deneyimlenen ölüm gibi olayları gerçek ile karşılaşma olarak tanımlamaktadır. Özne için aynı zamanda travmatik bir deneyim olan bu durum, özneyi yapılandıran ve simgesel düzleme denk düşen gösterenler zincirinde¹ bir kopmaya neden olmaktadır (Lacan, 2016). Gerçek simgeselleştirmeye direnen ve dile döküle-

1 Saussure; işaretin, ses veya görüntünün bir kavramla olan bağlanmasından/ilişkisinden oluştuğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda ses veya görüntüye gösteren, ilişkilendikleri kavrama ise gösterilen demıştır. Anlam ise yalnızca gösteren ile gösterilen arasındaki ilişki tarafından değil, belirli bir içerikteki gösterenlerin diğer gösterenlere göre konumuyla üretilmektedir. Jacques Lacan, Saussure'ün dilbilim teorisi ile Freud'un bilinçdışı teorisini bir araya getirerek anlamı üreten gösterenlerin hareketinin temelde bilinçdışında oluştuğunu yani bilinçdışının dil gibi yapılandığını söylemiştir. Dolayısıyla anlam yalnızca Lacan'ın "gösterenler zinciri" dediği şeyde bir yere sahip olabilir. Nitekim anlam, bir kelimenin kavramsal anlamı tarafından değil, kelimenin gösterenler zincirindeki yeri tarafından üretilmektedir (Lacan, 1977).

meyen olduğu için (Evans, 1996) gösterenler zincirinde oluşan bu boşluk nedeniyle özne bu deneyimi anlamlandıramaz (Ratti ve Estevão, 2016). Bu bağlamda yas süreci, öznenin bu deneyimi anlamlandırma çabasına karşılık düşerken özne gösterenler zincirinde oluşan bu boşluğu çeşitli yollarla simgesel düzlemde onarmaya çalışmaktadır. Nitekim bu yöntemlerin işlevsiz kalarak öznenin kendini simgesel düzlemde ifade edebileceği yer bulamadığı durumlarda dile gelemeyen bu boşluk kendini semptom olarak (örn., patolojik yas tepkileri) göstermektedir (Charles, 2012).

Bu bağlamda öznenin gerçekle karşılaştığı durumlarda kendini simgeselde ifade edebilmesi oldukça önemlidir. Lacan'a göre simgesel düzlemin temelini, sosyal ilişkileri de düzenleyen dil oluşturmaktadır (Homer, 2005). Gösteren ve gösterenler zincirinden oluşan dil (Vanheule ve Arnaud, 2016), gösteren zincirinde gösterenin her zaman başka bir göstereni göstermesi ile birlikte bilinçdışı ve insan hayatını yapılandırmaktadır (Lacan, 1997). Öznenin dilin içine doğduğunu ifade eden Lacan simgesel düzlemin dil, yasa ve kurallarla yapılandığını söylemektedir. Dil, yasa ve kurallarla olan bu ilişkisi bağlamında simgesel düzlemin kültürün alanı olduğunu belirtmektedir (Homer, 2005). Simgesel düzlem özneyi yapılandırırken öznenin içinde bulunduğu kültür ise öznenin simgesel düzlemde kendine yer bulabilmesi açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda öznenin içinde bulunduğu topluma ait geleneksel ritüeller, öznenin gösterenler zincirinde gerekli bağlantıları kurabilmesi, anlamlandırabilmesi ve adlandırabilmesi için gerekli alanı sağlamaktadır. Bu anlamda yas sürecinde öznenin içinde bulunduğu toplumun ritüellerini gerçekleştirmesi, gösterenler zincirinde oluşmuş boşluğu gösterenlerle ifade ederek anlamlandırmasına olanak sağlamak ve böylelikle öznenin yasa başa çıkma süreci kolaylaşmaktadır (Reineman, 2017).

Nitekim öznenin çeşitli sebeplerle kendini simgesel alanlarda ifade edemediği durumlarda özne, gerçekte oluşan boşluğu imgesel düzlemde tamamlamaya çalışmaktadır. İmgesel düzlem, ayna evresinden köken almakta ve özne bu dönemde kendi bedeni ve ayna imgesi arasındaki fark nedeniyle çaresizlik, öfke, üzüntü gibi yıkıcı duygular deneyimlemektedir. Bu bağlamda bebek, aynadaki imge ile yani kendisi için Büyük Başka konumunda olan kişilerin onu gördüğünü düşündüğü imaj ile özdeşleşmektedir. Böylelikle öznenin Büyük Başka'nın bakışı ile ilişkili olarak oluşturduğu ideal-ego ve aynı zamanda özneyi yapılandıran bir diğer halka olan imgesel düzlem oluşmaktadır (Akt. Hekimoğlu ve Cantekin, 2021). Bu sayede özne, özdeşim ile birlikte kendine yabancılaşırken ayna imgesi ile kurduğu özdeşim nedeniyle ilişkilenmelerinde yanılısalar de-

neyimlemektedir. Bu bağlamda özneyi bu yanılsamalardan kurtaracak yegane şey öznenin kendini simgesel düzlemde ifade etmesidir (Lacan, 1997).

Tüm bu bilgilerin ışığında COVID-19 pandemisinin de travmatik bir deneyim olarak gerçek düzlemde konumlandığı söylenebilir. Kısıtlamalar nedeniyle gerçekleştirilemeyen ritüeller ile birlikte öznenin kendini simgesel düzlemde ifade edecek alanları da kısıtlanmaktadır. Bu araştırmada ise COVID-19 pandemisi nedeniyle gösterenler zincirinde bir boşlukla karşılaştığı düşünülen ve bu boşluğu anlamlandırma sürecinde önemli bir rolü olan (simgesel düzlemin bir parçası olan) dini ve kültürel ritüelleri yerine getiremeyen bireylerin, bu süreci nasıl deneyimledikleri merak edilmektedir. Bu bağlamda bu araştırmanın amacı, Türk toplumunda COVID-19 nedeniyle yakınlarını kaybetmiş ve kısıtlamalar nedeniyle dini ve kültürel ritüellerini gerçekleştirememiş kişilerin bu süreci nasıl deneyimlediklerini anlamaktır. Araştırma soruları aşağıdaki gibi sıralanabilir:

S1. COVID-19 nedeniyle yakınlarını kaybeden bireyler, pandemi döneminde yas sürecini nasıl deneyimliyorlar?

S2. COVID-19 ve uygulanan kısıtlamalar nedeniyle gerçekleştirilemeyen dini ve kültürel ritüelleri gerçekleştirilememeye durumu bireylerin yas sürecini nasıl etkiliyor?

S3. COVID-19 nedeniyle yakınlarını kaybeden ve gerçekleştirilemeyen dini ve kültürel ritüelleri gerçekleştirilemeyen bireyler bu kısıtlamalar karşısında hangi yöntemleri kullanarak yas süreci ile başa çıkıyorlar?

Yas süreci her birey için farklı şekillerde deneyimlenmekte ve yasin anlaşılması için bireyin bulunduğu koşulların ve yasin hangi bağlamda deneyimlendiğinin anlaşılması gerekmektedir (Worden, 2009). Bu bağlamda bu araştırma mevcut araştırma sorularına yanıt arayarak alanyazında yas sürecine olumlu katkısı hali hazırda ortaya konmuş olan dini ve kültürel ritüellerin katılımcılar için pandemi şartlarında nasıl deneyimlendiğini ve pandemi sürecinde söz konusu dini ve kültürel ritüelleri yerine getiremeyen bireylerin yası nasıl deneyimlediğini araştırmaktadır. Bu amaçla bu çalışmada dini ve kültürel ritüellerle daha ilişkili olduğu düşünülen (Davie ve Vincent, 1998) 45-65 yaş aralığına odaklanılmış ve bu kişilerin deneyimlerini derinlemesine incelemek amacıyla nitel çalışma yöntemi benimsenmiştir.

Yöntem

Katılımcılar

Katılımcıların deneyimlediği ortak bir olguyu, detaylı bir şekilde ele almayı amaçlayan YFA'da yoğun ve detaylı bir analiz için küçük ve olabildiğince homojen örneklem grupları tercih edilmektedir (Smith ve Osborn, 2003). Bu çalışmada homojen bir örneklem grubu oluşturabilmek için amaca yönelik örnekleme yöntemi kullanılmış ve bu doğrultuda dört ana kriter belirlenmiştir. Olası katılımcılar içleme ve dışlama kriterlerine göre değerlendirilmiş ve kriterleri sağlayan katılımcılar çalışmaya dahil edilmiştir. Katılımcıların demografik bilgileri Tablo 1'de gösterilmiştir. Bu kriterler COVID-19 nedeniyle kayıp yaşama, COVID-19 pandemisi nedeniyle dini ve kültürel ritüelleri gerçekleştirilememesi, kaybın son bir yıl içinde olması ve 45-65 yaş arasında olmak olarak belirlenmiştir.

Yas sürecinin daha iyi anlaşılabilmesi açısından son bir sene içerisinde (Bkz. Bildik, 2013) kayıp yaşayan ve uygulanan kısıtlamalar nedeniyle dini ve kültürel ritüellerini yerine getirememiş olan kişilerle görüşmeler yapılmıştır. Dini ve kültürel ritüellerin kişiler üzerindeki etkisini daha iyi anlayabilmek amacıyla bu ritüeller ile daha ilişkili olduğu düşünülen 45-65 yaş grubundan kişiler çalışmaya dahil edilmiştir (Davie ve Vincent, 1998). Ritüellerin özellikle yaşlılar için ayrılma, kayıp ve yalnızlık gibi durumlarda olduğu gibi geçiş dönemlerindeki stres ve kaygı ile baş etmek için etkili olduğu bilinmektedir (Nelson-Becker ve Sangster, 2019). Bu bağlamda Erikson'a göre yetişkinliğin sonu (31-60) ve yaşlılığın başlangıcına (60-80) denk gelen 45-65 aralığındaki yaş grubu için de bu geçiş dönemindeki ritüellerin önemli etkilerinin olduğu düşünülebilir. Çocuk büyümek, yeni bir iş kurmak, yeni fikirler yaratmak gibi birçok alanda yaratıcılık ve üretkenliğin önemli olduğu yetişkinlik döneminden duraklamanın yaşandığı ama bir yandan da kendi benliği ile bir bütünlük içinde yaşamaya evrilen yaşlılık dönemine geçiş, bireyin psikososyal hayatı için oldukça önemli bir süreçtir. Kişi bu geçiş döneminde ümitsizlik ve çaresizlik gibi duygular deneyimleyebilmektedir. Bu duyguları oluşturan şey ise en temelde kayıp duygusudur ve bu kayıp fiziksel sağlığını, bağımsızlığını ve/veya sosyal yararlılığını kaybetmek olarak örneklendirilebilir (Feist ve Feist, 2008). COVID-19 pandemisinde ise bireyler hem fiziksel kayıplar hem de kısıtlamalar nedeniyle sosyal kayıplar deneyimlemektedirler. Bu bağlamda COVID-19 pandemisinin getirdiği kayıp halini ve yas sürecini, hali hazırda kayba yönelik bir geçiş döneminin içinde bulunan 45-65 yaş grubu ile çalışmanın önemli olduğu düşünülmüş-

tür. Ayrıca bu yaş aralığındaki bireylerle pandemi döneminde yapılan yas araştırmalarına da oldukça nadir rastlanmaktadır. Yapılan nicel araştırmalar, genç yetişkin ve yaşlı olmak üzere geniş bir yayılım gösterirken (Coppola ve ark., 2021; Scheinfeld, Gangi ve ark., 2021; Şimşek-Arslan ve Buldukoğlu, 2021) nitel çalışmalarda ise nicel çalışmalara benzer olarak genç yetişkinlikten yaşlılığa kadar geniş bir hedef çalışma grubu tercih edilmekle birlikte (Scheinfeld, Barney ve ark., 2021) özellikle ergenlerle (Asgari ve ark., 2021), ileri yaşlılarla (Menezes ve Lopes, 2014), genç yetişkinlerle ve üniversite öğrencileri ile (DiNapoli ve ark., 2021) yapılan çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmanın hedef yaş grubuna benzer olan nitel çalışmalara bakıldığında ise pandemide yası ele alan iki çalışmaya rastlanmıştır. Rahiplerde dini inancın rolünü (Testoni ve ark., 2021) ve yaşlı Faslı müslüman kadınlarda yas deneyimini (Ahaddous ve ark., 2020) araştıran bu çalışmalarda özellikle bu yaş grubunun ve ritüelleri yerine getirememeye yönelik deneyimin, çalışmanın bir amacı olarak belirlenmediği görülmektedir. Bu doğrultuda bu yaş grubuyla ve ritüelleri yerine getirememiş olma deneyimini yani bir nevi ritüellerin kaybını çalışmanın bu anlamda alanyazına önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

Bununla birlikte yas döneminde uygulanan söz konusu dini ve kültürel ritüeller pandemi döneminde sosyal medya aracılığı ile yapılmaya başlanmış ancak bireylerin bu ritüelleri fiziksel olarak gerçekleştirdikleri zamanki gibi bir tatmin sağlayamadıkları raporlanmıştır (Nelson-Becker ve Sangster, 2019). Bu bağlamda bu ritüellerin kültürel olarak çok çeşitli olması ve katılımcıların spesifik bir ritüelden ziyade ‘ritüellere’ atfettikleri öznel anlamların merak edilmesi nedeniyle gerçekleştirilemeyen ritüel çeşitleri ayrı bir işleme ve dışlama kriteri olarak belirlenmemiştir. Son olarak Tablo 1’de katılımcıların “Dini ve kültürel ritüellerimi gerçekleştiremedim.” diyerek kastettikleri dini ve kültürel ritüeller belirtilmiştir.

Katılımcıların mensup oldukları din ve mensup oldukları dine bağlılık seviyeleri örnekleme dahil olma açısından bir kriter olarak belirlenmemiş olmakla birlikte katılımcıların hepsi kendini Müslüman olarak tanımlamıştır. Üç kadın ve bir erkekten oluşan katılımcıların yaş aralığı 47-65 arasında değişmektedir. Katılımcıların kaybettikleri kişilerle olan yakınlık dereceleri ve cinsiyetleri, araştırmaya katılımdaki kısıtlılıklar sebebi ile bir işleme ve dışlama kriteri olarak ele alınamamıştır. COVID-19 pandemisi ve karantinalar nedeniyle çevrimiçi olarak gerçekleştirilen görüşmeler ve araştırmanın hedeflediği yaş grubunun çevrimiçi prosedürleri takipte zorlanması ve erişilebilirlik söz konusu kısıtlılığa yol açmıştır.

Katılımcıların demografik bilgileri², kayıp yaşadıkları kişiler ile yakınlıkları, kayıp üzerinden geçen süre ve gerçekleştiremediklerini söyledikleri dini ve kültürel ritüeller Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1

Katılımcı Bilgileri

İsim	Gerçekleştirilemeyen Dini veya Kültürel Ritüeller	Yaş	Cinsiyet	Yakınlık Derecesi	Kayıp Üzerinden Geçen Süre
Handan	Yıkama ve kefenleme işlemleri, taziye ziyareti, yemek yapmak ve dağıtmak, helva yapmak ve dağıtmak, yedi gün dua okumak	47	Kadın	Babası	1 sene
Hilal	Cenaze, komşularla Kuran okumak, yedisinde ve kırkında yemek dağıtmak, taziye ziyareti, lokma dağıtmak	52	Kadın	Kayınvalidesi	2.5 ay
Mehmet	Cenaze, yemek vermek, Mevlit ve Kuran okutmak, taziye ziyareti	56	Erkek	Annesi	2.5 ay
Şükran	Cenaze, taziye ziyareti, birlikte yedi gün dua okumak, helva yapmak ve dağıtmak, pişi yapmak ve dağıtmak	65	Kadın	Yeğeni	2 ay

Veri Toplama Araçları

Yarı-yapılandırılmış Görüşme Soruları

Nitel araştırmalarda görüşme sorularının hazırlanma aşamasında yararlanılan Yardley’in (2000) bağlama duyarlılık ilkesine göre öncelikle araştırma sorusu kapsamında alanyazın taraması yapılmıştır. Bu bağlamda yas ile ilgili çalışmalar (Gorman ve Sultan, 2008; Küçükkaya, 2009; McCoyd ve Walter, 2016) kişinin deneyimlediği yas sürecinin kaybettiği yakını ile olan ilişkisi, daha önceki yas deneyimi, kaybın sebebi ve biçimine göre değişiklik gösterdiğini vurgulamaktadır. Bu doğrultuda genelden özele olacak şekilde yöneltilen açık uçlu sorularla, katılımcıların kaybedilen kişi ile ilişkilerinin dinamiklerini, COVID-19 nedeniyle gerçekleşen vefat sürecini ve bu sürece dair duygu ve düşüncelerini aktarmalarının kolaylaştırılması amaçlanmıştır. Bununla ilgili olarak sorulan örnek sorular şu şekildedir: “Kayıp süreci nasıl gerçekleşti?”, “İlişkiniz nasıldı?”.

Reineman’e (2017) göre kişiler, yas süreçlerini ritüelleri aracılığıyla daha sağlıklı geçirmektedirler. Nitekim pandemi döneminde de dini ritüellerini yerine getiremeyen bireylerin alternatif ritüeller oluşturma eğiliminde olduğu gözlemlenmiştir (Sami, 2021). Bu bilgiler ışığında katılımcılara şu ana kadar uyguladıkları dini ve kültürel ritüeller, bu ritüeller hakkındaki duygu ve düşünceleri ve bu ritüellerden hangilerini gerçek-

2 Katılımcıların kimlik bilgilerini gizlemek adına katılımcıların isim bilgileri değiştirilmiştir.

leştirmek isteyip gerçekleştiremedikleri ve bu doğrultuda varsa ürettikleri alternatif yolların sorulması hedeflenmiştir. Bu amaçla sorulan sorular ise şu şekilde örneklendirilebilir: “Sizin yapmak istediğiniz ritüeller nelerdi?”, “Bu söylediğiniz ritüelleri gerçekleştirememek size nasıl hissettirdi?”, “Gerçekleştiremediğiniz bu ritüellere karşılık alternatif çözümler bulmuş gibisiniz. Bu ihtiyaç sizce neden kaynaklandı?”.

Yukarıda örneklendirilen sorular eşliğinde katılımcılara genel olarak alanyazın ekserinde pandemi sürecinin yaşamlarını nasıl etkilediği, COVID-19 nedeniyle yaşadıkları kayıp, kayıp sürecine yönelik duygu ve düşünceleri, kaybedilen kişi ile olan ilişkinin dinamikleri, dini ve kültürel ritüellere olan bakış açıları, mensup oldukları dinde veya yörede ne tür ritüeller gerçekleştirildiği, bu ritüellerin kendilerine nasıl anlamlar ifade ettiği ve bu ritüelleri gerçekleştirememiş olmaya yönelik duygu ve düşünceleri ile ilişkili sorular yönetilmiştir. Bu sorular katılımcılara açık uçlu bir biçimde uygulanmış ve katılımcıların anlatımlarına göre anlatımı detaylandırarak ve teşvik edecek yerlerde sonda soruları (probes) ile anlatım derinleştirilmiştir.

İşlem

Araştırmanın yapılabilmesi için gerekli izinler (Evrak birim kodu: 72867572-050.01.04-167374; Etik kurul no: 22.10.2020/320) Süleyman Demirel Üniversitesi Tıp Fakültesi Etik Komitesi’nden alınmış olup katılımcılara çeşitli sosyal medya platformlarında verilen ilanlar aracılığı ile ulaşılmıştır. E-posta yolu ile araştırmaya katılma taleplerini ileten gönüllü katılımcıların sayısı ise Smith ve Osborn’un (2003) YFA rehberine uygun olarak belirlenmiştir. Ortalama 45 dakika süren (40 – 65 dakika) bu görüşmeler, pandemi şartları nedeniyle çevrim içi bir görüşme platformu olan ZOOM uygulaması üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Görüşmelerden önce katılımcılara araştırmanın amacına ve içeriğine dair bilgileri içeren Bilgilendirilmiş Onam Formu gönderilmiş ve bu sayede e-posta aracılığı ile yazılı, çevrim içi görüşme platformuna bağlandıklarında ise sözlü olarak onamları alınmıştır. Görüşmeler, katılımcıların bilgileri ve onayı dahilinde ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir. Katılımcıların çağrışımalarını ve öznel deneyimlerini paylaşabilmeleri için gerekli alanın yaratılması amacıyla görüşmeler yarı-yapılandırılmış bir formatta yapılmış, katılımcıların araştırma soruları dışında da kendilerini ifade etmeleri için çağrışımaları teşvik edilmiştir. Görüşme bitiminde ise katılımcılara Katılım Sonrası Bilgi Formu ve psikolojik destek alabilecekleri kuruluşlar hakkında bir bilgilendirme broşürü verilmiştir.

Veri Analizi

Bu çalışmada amaç, COVID-19 pandemisi nedeniyle kayıp yaşayan ve kayıp sonrasında pandemi sürecindeki kısıtlamalar nedeniyle dini ve kültürel ritüellerini yerine getiremeyen bireylerin gerçekleştirmek istedikleri dini ve kültürel ritüelleri gerçekleştirememiş olmayı nasıl deneyimlediklerini anlamak ve araştırmacının, bu deneyime dinamik bir şekilde dahil olmasını sağlayarak katılımcıların deneyimlediği bu olguyu kendi bakış açısı ile yorumlamasına alan açmaktır. Bu amaçla bu çalışmada yöntem olarak bireylerin deneyimledikleri ortak bir olguyu sosyal ve kişisel dünyalarında nasıl ele aldıklarını ve bu olguya nasıl anlamlar atfettiklerini anlamlandırmaya çalışan YFA kullanılmıştır. Yapısı gereği iki aşamalı bir yorumlama sürecine sahip olan YFA, ilk aşamasında bireylerin söz konusu olguya atfettikleri anlamlara ve yorumlara odaklanırken ikinci aşamasında ise araştırmacının katılımcıların atfettikleri anlamları ve yorumları kendi bakış açısı ile yorumlamasına olanak sağlamaktadır (Smith ve Osborn, 2003).

Kayda alınan görüşmeler, Smith ve Osborn'un (2003) YFA ilkelerine uygun olarak analiz edilmiştir. YFA'nın idiyografik yapısı nedeniyle görüşmelerin analizleri sıra ile yapılmaktadır. Bu bağlamda araştırma ekibi ilk olarak birinci katılımcı olan Şükran Hanım ile yapılan görüşmenin ses kaydını deşifre etmiş ve ortaya çıkan transkript araştırma ekibi tarafından defalarca okunmuştur. Buradaki amaç, araştırmacıların katılımcının deneyimlerine oldukça aşina bir hale gelmesini ve bu sayede araştırmacıların katılımcıların ifadeleri ve deneyimleri için ortak temalar oluşturabilmesini sağlamaktır. Bu doğrultuda ilk görüşme sonucu yapılan analizde ortaya çıkan temalar şunlardır: (1) Ritüellerin Eksikliğinde Olumsuz Duygular, (2) Acıyı Paylaşmak, (3) Kaybı İdealleştirme, (4) Kaybı Adlandırma, (5) Kayıp Hakkında Konuşmak, (6) Gerçekleşmeyen Ritüellerin Telifisi, (7) Özgürlüğün Kısıtlanması, (8) Suça Yeltenme, (9) Covid Olma Endişesi, (10) Pandeminin Ruh Sağlığına Olumsuz Etkisi, (11) Covid'i Bulaştırma Korkusu.

Şükran Hanım'dan sonra ikinci katılımcı olan Mehmet Bey ile yapılan görüşmenin ses kaydı da deşifre edilmiş ve ortaya çıkan transkript araştırma ekibi tarafından yine pek çok kez okunmuştur. Bu aşamada ilk katılımcı ile yapılan görüşmeden çıkan temalarla ortaklıklar aranmış ve ortaya çıkan temalardaki benzerlikler ve farklılıklar üzerine çalışılmıştır. İlk görüşmede ortaya çıkan temalardan “(11) Covid'i Bulaştırma Korkusu” ilk görüşmede olduğu kadar yoğun bir şekilde yer almamış, “(9) Covid Olma Endişesi” ve “(10) Pandeminin Ruh Sağlığına Olumsuz Etkisi” temaları ise oluşturulmamıştır.

Bahsi geçen bu temaların dışında birinci görüşmede oluşturulan temalar ise ikinci görüşmede de gözlemlenmiştir. Bununla birlikte ikinci görüşmede, ilk görüşmede olmayan “(12) Görevi Yerine Getirmek” ve “(13) Kaybı Kabullen(eme)mek” adı verilen iki yeni tema oluşturulmuştur.

Üçüncü görüşme ise Hilal Hanım ile yapılmıştır. İlk ve ikinci görüşmelere uygulanan süreç bu görüşmeye de uygulanmış ve temalar arası ortaklıklar ve farklılıklar tespit edilmiştir. İlk görüşmede ortaya çıkan temalardan biri olan “(11) Covid’i Bulaştırma Korkusu” temasına, ikinci görüşmede olduğu gibi yoğun bir şekilde rastlanmamıştır. Buna ek olarak ilk görüşmede ortaya çıkan ve ikinci görüşmede de kendine yer bulmayan “(9) Covid Olma Endişesi” ve “(10) Pandeminin Ruh Sağlığına Olumsuz Etkisi” temaları bu görüşmede de yer almazken ikinci görüşmede ortaya çıkan “(12) Görevi Yerine Getirmek” ve “(13) Kaybı Kabullen(eme)mek” temaları bu görüşmede de tespit edilmiştir.

Son görüşme ise Handan Hanım ile yapılmış ve diğer görüşmelerde uygulanan süreç bu görüşme için de tekrarlanmıştır. Temalar son haline getirilirken “(9) Covid Olma Endişesi” ve “(10) Pandeminin Ruh Sağlığına Olumsuz Etkisi” temaları, sadece ilk görüşmede yer aldığı ve diğer görüşmelerde tekrar etmediği için ortak temalardan çıkarılmıştır. Benzer şekilde, “(11) Covid’i Bulaştırma Korkusu” adlı tema dördüncü görüşmede gözlemlenmemiş; yoğun bir şekilde sadece ilk görüşmede yer aldığı ve içerik olarak çalışmanın amacından uzaklaştığı için ortak temalardan çıkarılmıştır. Geriye kalan temaların içerikleri ve isimleri tekrar değerlendirilmiş, üst ve alt temalar oluşturulacak şekilde tema listesi son haline getirilmiştir. Bu bağlamda “(2) Acıyı Paylaşmak”, “(12) Görevi Yerine Getirmek” ve “(13) Kaybı Kabullen(eme)mek” adlı temaların, yas sürecini kolaylaştırması bağlamında ritüellere yapılan atıflar olduğu düşünülmüş ve bir üst tema altında kümelenmesine karar verilmiştir. “(3) Kaybı İdealleştirme”, “(4) Kaybı Adlandırma” ve “(5) Kayıp Hakkında Konuşmak” adlı temaların da katılımcıların kayıp sürecine ve bu süreçte kayıpla baş etme biçimlerine işaret ettiği düşünülerek bir üst tema altında toplanmasına karar verilmiştir. “(7) Özgürlüğün Kısıtlanması” ve “(8) Suça Yeltenme” adlı temalar da katılımcıların yasaklar yüzünden ritüelleri gerçekleştirememeleri nedeniyle hissettikleri kısıtlanma ve tüm bu kısıtlı koşullara rağmen ritüelleri gerçekleştirmeye dair istekleri bağlamında bir üst tema altında değerlendirilmiştir. Sonuç olarak “Ritüellerin Eksikliğinde Olumsuz Duygular”, “Yas Sürecini Kolaylaştırması Açısından Ritüellere Yapılan Atıflar”, “Kayıpla Baş Etme Yöntemleri”,

“Gerçekleşmeyen Ritüellerin Telafisi” ve “Yasalara Rağmen: Ritüelleri Gerçekleştirebilmek” şeklinde beş üst tema oluşturulmuştur.

Çalışmanın Güvenirliği

Nitel araştırmalar, belirli durumlara ve katılımcının deneyimlerine odaklanmaktadır. Bu bağlamda nitel araştırmaların merkezini araştırmacı ve katılımcı arasındaki etkileşim oluşturmaktadır. Bu durum doktor-hasta ilişkisi temelinde tıpkı klinik bir uygulamaya benzetilmektedir. Bu karşılıklı etkileşim aynı zamanda olası kişisel ve etik meselelere dikkat çekmektedir (Yardley, 2000). Nitel çalışma yöntemleri öznel bir doğaya sahiptir. Bu öznel nitelik hem katılımcının öznel deneyimine, atfına, duygusuna, düşüncesine ve ifadesine karşılık gelmekte hem de araştırmacının nitel yöntemdeki öznel duruşuna işaret etmektedir. YFA’da katılımcı öznel olarak kendi deneyiminden, dünyayı algılayış biçiminden, belirli bir duruma bakış açısından bahsederken araştırmacı da katılımcının bu öznelliğini kendi öznelliği üzerinden yeniden yapılandırır ve yorumlar. Bu iki katmanlı anlamlandırma çabası araştırmayı zenginleştirmekle birlikte araştırmanın güvenirliliği noktasında bir çalışmayı da gerekli kılmaktadır (Smith ve Osborn, 2003). Bu nedenle nitel bir araştırmada güvenirliliği sağlamak adına takip edilmesi gereken bir takım yöntemler bulunmaktadır. Bu araştırmada da Yardley’in (2000, s. 219) “bağlama duyarlılık”, “bağlılık ve kesinlik” (verileri toplarken ve analiz ederken kullanılan yöntemle yönelik yetkinlik), “tutarlılık ve şeffaflık” ile “etki ve önem” olarak tanımlanabilecek temel ilkeleri göz önünde bulundurulmuş ve araştırma süresince bu ilkelere bağlı kalınmıştır. Bu doğrultuda bağlama duyarlılık ilkesi için yas ve dini ve kültürel ritüellere ilişkin detaylı bir alanyazın taraması yapılmış ve genelden özele gidecek şekilde araştırma soruları oluşturulmuştur. Bu şekilde araştırmacıların geçmiş bilgi ve deneyimlerine bağlı kalarak görüşme, analiz ve yorumlama kısmında kısıtlı bir bakış açısına sahip olmalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Örneğin katılımcıların sosyo-kültürel dinamiklerinin duygu, düşünce ve inançlarını etkileyebileceği göz önünde bulundurularak araştırma sorusuyla da ilişkili olarak dini ve kültürel ritüellere daha ilgili olduğu düşünülen 45-65 yaş grubu (Davie ve Vincent, 1998; Nelson-Becker ve Sangster, 2019) örneklem olarak seçilmiştir. Bağlılık ve kesinlik ilkesini karşılamak amacıyla ise araştırma boyunca Smith ve Osborn’un (2003) YFA kriterlerine bağlı kalınmıştır. Örneğin araştırmanın yapıldığı dönemde pandeminin olağanüstü şartlarının elverdiği şekilde olabildiğince homojen bir örneklem grubu yaratılmaya çalışılmış; örnekleme ilişkin noksanlıklar (cinsiyet ve kaybın yakınlık derecesi) ise tartışma bölümünde ele alınmıştır. Bununla birlikte yine YFA kriter-

leri uyarınca analizler, her görüşmenin akabinde yapılmış ve böylece sonraki katılımcıların görüşmelerine ait analizler de eskiz temalar göz önünde bulundurularak gerçekleştirilmiştir. Tutarlılık ve şeffaflık ilkesi için ise veri analizi ve veri toplama aşamaları “Veri Toplama Araçları”, “İşlem” ve “Veri Analizi” adlı bölümlerde detaylı olarak ele alınmıştır. “Düşünümsellik (Refleksivite)” adlı sonraki bölümde ise araştırmacıların motivasyonları, amaçları ve araştırmaya olan olası etkileri tartışılmış ve bu etkileri kontrol etmek için yapılan müdahalelere yer verilmiştir. Son olarak etki ve önem ilkesi kapsamında ise araştırma sonuçlarının sosyo-kültürel ve klinik uygulamadaki etkileri düşünülmüş ve bu etkiler araştırmanın tartışma bölümünde ele alınmıştır.

Düşünümsellik (Refleksivite)

Nitel araştırma süreci doğası gereği araştırmacının da aktif olarak yer aldığı bir süreçtir (Finlay, 2011). Araştırma sorusunun ortaya çıkmasından itibaren veri toplama ve analiz sürecinde araştırmacı, araştırmada en az katılımcılar kadar merkezi bir rolde bulunmaktadır. Bu nedenle nitel araştırmalarda, araştırmanın güvenilirliği açısından araştırmacının teorik altyapısının, sosyo-kültürel özelliklerinin ve deneyimlerinin de göz önünde bulundurulması gereklidir (Willig, 2013). Sözlük anlamı kendi üzerine düşünme olan düşünümsellik, bu bağlamda araştırmacının araştırma sürecindeki rolünün farkındalığı anlamına gelmektedir (Symon ve Cassell, 2012). Bu farkındalığa ek olarak araştırmacının kendisinin araştırmaya olan etkisi ve araştırmanın kendisine olan etkileri üzerine çalışması gerekmektedir (Demirtepe-Saygılı, 2021).

Araştırmacılar Orta Doğu Teknik Üniversitesi Klinik Psikoloji Doktora eğitiminde olan klinik psikologlardan oluşmaktadır. Araştırmacılar doktora eğitimleri boyunca psikanalitik yönelimli terapi görüşmeleri yapmışlardır ve Lacanyen psikanalitik yönelimli süpervizyon vermişlerdir. Terapi ve süpervizyon süreçlerinde süpervizörü ve terapistleri en çok zorlayan konunun ölüm ve yas olduğu ve bu sürecin bir parçası olan cenaze töreni, taziye kabul etme, mevlit vb. gibi bazı dini ve kültürel ritüellerden terapi sürecinde bahsetmenin (ve bunları gerçekleştirmenin) süreç içerisinde hem terapistleri hem de görüşme yapılan kişiyi rahatlatan bir etkiye sahip olduğu gözlemlenmiştir. Bununla birlikte başlı başına travmatik bir deneyim olduğunu düşünülen COVID-19 pandemisi ile bu ritüelleri gerçekleştiremeyen kişilerin yas sürecini nasıl deneyimlediklerinin merak edilmesi üzerine bu araştırma fikri ortaya çıkmıştır. Bu amaçla düşünümselliği desteklemek amacıyla (Demirtepe-Saygılı, 2021) klinik psikologlardan oluşan bu araştırma ekibinin araştırma süresince COVID-19 pandemisine, bu dönemde yaşanan kayıplara, kısıtlama-

lara ve kısıtlamalar eşliğinde gelen dini ve kültürel ritüelleri yerine getirememeye yönelik duygu ve düşüncelerini konuştukları toplantılar ve katılımcılarla yapılan görüşmeler sonrasında yansıtıcı niteliği olan ekran süpervizyonları gerçekleştirilmiştir.

Bununla birlikte araştırmacılar olarak psikanalitik yönelimli bir klinisyen olmanın katılımcılarla yapılan görüşmelerin içeriğini de etkilediğini düşünüyoruz. Örneğin Hilal Hanım'la yapılan görüşmede Hilal Hanım'ın taziyelerden bahsederken “*Yok olmadı taziye ziyareti falan hiç olmadı bize*” söylemindeki anlamı güçlendirdiği düşünülen “hiç” vurgusu oldukça dikkat çekicidir. Bu bağlamda katılımcının bu noktayı vurgulaması üzerine söylenilenden daha fazlası olduğunu düşünerek Hilal Hanım'ın aslında taziyelerin olmasını istediğine işaret eden “*Evet tabii olsun isterdim mesela görümcemler gelsin kayınımlar gelsin öbür yeğenlerimiz gelsin hepimiz bir arada olalım istedim yani ama kimse gelmedi*” cevabıyla konuşmanın akışında bir değişiklik olduğunu gözlemledik. Bu şekilde Lacanyen yönelimli klinisyen olmanın görüşmeleri derinleştirici bir etkisi olduğunu düşünmekteyiz. Buna ek olarak araştırma kapsamında her ne kadar yapılandırılmış görüşmeler yapmış olsak da psikanalitik yönelimli olmanın bir sonucu olarak katılımcıların, soruların dışında getirdiği konuşma içeriklerini de dinledik ve onların üzerinde de durduk. Bu haliyle araştırma sorularına verilen cevaplar ile birlikte görüşmelerin derinleştirilmesi açısından katılımcıların çağrışımlarının da desteklenmesinin araştırma verilerinin inandırıcılığına katkıda bulunduğunu düşünmekteyiz.

Görüşmelere ek olarak Lacanyen psikanalitik yönelimli çalışmanın, analiz sürecini de etkilemiş olabileceği düşünülmüştür. Lacanyen psikanalitik yönelimli olarak kendi pratiğimizde dil ve bilinçdışı ilişkisini çalışmaktayız. Bu bağlamda analizleri yaparken dil sürçmeleri, iki anlamlılık ve sessizlik vb. gibi nosyonlar zihnimizin bir köşesinde her zaman için bir yer bulmayı başardılar. Örneğin dil sürçmelerinden ve iki anlamlı ifadelerden hareketle yoruma açık gizil anlamları tema oluşturma sürecinde elimizden geldiğince dışlamaya çalıştık ve YFA'nın bir gereği olarak açık anlamlı ifadeleri göz önünde bulundurduk. Söz konusu bu ifadeleri ise tartışma kısmında ele aldık. Örneğin Şükran Hanım'ın görüşme esnasındaki bağlantı kaybı sonrasında iki anlama gelecek bir ifade ile “Bir kayıp yaşandı.” demesi, Şükran Hanım'ın zihninin hala kayıp ile meşgul olduğunu düşündürürken kayıp sürecine dair anlatısında yaptığı “...sonra teyze covid oldu sonra *enişte vefat et- şey enişte covid oldu*” şeklinde dil sürçmesi enişteye yönelik bastırılmış bir agresyon olabileceğini düşündürmüştür. Yine bununla birlikte Şükran Hanım, Mehmet Bey ve Hilal Hanım'da yoğun bir şekilde görülen hastalığı başkalarına bulaş-

tırma korkusunun psikanalitik anlamda bir arzu olarak da yorumlanabileceği düşünülmüştür. Nitekim ortak bir tema olarak da gözlemlenen bu korku, çalışmanın psikanalitik yorumlaması açısından bir zenginlik oluştursa da çalışmanın amacına uygun olmadığı için bir üst tema olarak kabul edilmemiştir. Bu durum çalışmanın “Veri Analizi” kısmında da ele alınmıştır. Bununla birlikte Kayıpla Baş Etme Yöntemleri adlı üst temanın altında yer alan Kaybı Adlandırma ve Kayıp Hakkında Konuşmak adlı alt temaları oluştururken dil çalışan ve bu bağlamda da konuşma ve isimlendirme gibi konulara ehemmiyet veren Lacanyen yöneimli klinisyenler olmamızın etkisi olmuş olabileceğini düşünmekteyiz. Nitekim bu ihtimali de göz önünde bulundurarak özellikle bu temaları ve temalara ilişkin alıntıları tekrar tekrar gözden geçirerek ve üstünde tartışmalar yaparak bir şekilde teorik alt yapımızın tema oluşturmaya olan etkisini olabildiğince azalttığımızı düşünüyoruz.

Bulgular

Pandemi döneminde bir yakını kaybetmiş ve bu kayıp sonrası kültürel ve dini ritüelleri yerine getirememiş olan dört katılımcıyla yapılan görüşmeler Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz yöntemi ile analiz edilmiştir. Analiz sonucunda Ritüellerin Eksikliğinde Olumsuz Duygular, Yas Sürecini Kolaylaştırması Açısından Ritüellere Yapılan Atıflar, Kayıpla Baş Etme Yöntemleri, Gerçekleşmeyen Ritüellerin Telafisi, Yasaklara Rağmen: Ritüelleri Gerçekleştirebilmek şeklinde beş üst tema oluşturulmuştur (Bkz. Tablo 2).

Tablo 2

Üst-temalar ve Alt-temalar

-
1. Ritüellerin Eksikliğinde Olumsuz Duygular
 2. Yas Sürecini Kolaylaştırması Açısından Ritüellere Yapılan Atıflar
 - 2.1. Kaybı Kabullen(eme)me
 - 2.2. Acıyı Paylaşmak
 - 2.3. Görevi Yerine Getirmek
 3. Kayıpla Baş Etme Yöntemleri
 - 3.1. Kaybı İdealleştirme
 - 3.2. Kaybı Adlandırma
 - 3.3. Kayıp Hakkında Konuşmak
 4. Gerçekleşmeyen Ritüellerin Telafisi
 5. Yasaklara Rağmen: Ritüelleri Gerçekleştirebilmek
-

Ritüellerin Eksikliğinde Olumsuz Duygular

Alanyazında kişilerin yas sürecinde deneyimledikleri duygular üzüntü, kızgınlık ve çaresizlik olarak belirtilmektedir (Deutsch, 1937; Love, 2007). Bu duruma paralel ola-

rak Ritüellerin Eksikliğinde Olumsuz Duygular adlı ilk üst temanın içeriğini de katılımcıların yas sürecinde hissettikleri üzüntü ve çaresizlik gibi olumsuz duygular oluşturmaktadır. Nitekim görüşmeler esnasında bu duygular, katılımcıların gerçekleştirmek istedikleri ancak gerçekleştiremedikleri dini ve kültürel ritüellere yönelik ifadelerinde yoğun olarak gözlemlenmiş ve bu doğrultuda yorumlanmıştır.

Yas sürecinde kaybedilen kişinin yakınlığı ve kaybın gerçekleşme şekli gibi faktörlere bağlı olarak en çok deneyimlenen duygu üzüntü olarak belirtilmektedir (Weiss, 2008). Bununla birlikte üzüntü duygusunun, katılımcıların söylemlerinde kayıptan ziyade ritüelleri yerine getirememek ile ilişkili olarak ortaya çıktığı düşünülmüştür. Örneğin Mehmet Bey, kısıtlamalar nedeniyle gerçekleştiremediği cenaze işlemlerinden dolayı duyduğu üzüntüsünü şu sözlerle dile getirmiştir: *“Üzdü, acaba yani annemizin yanında daha çok mu bulunsaydık? Yani görevimizi yapsaydık, dört dörtlük eksiksiz. O konu etkiledi bizi. Ne de olsa cenazesinde bulunamadık yani. O bir eksiklik yani. Sürekli bize bir üzüntü yaratacak yani o bir gerçek yani.”*

Katılımcıların kayıpla ilgili deneyimlerinde dile getirdikleri duygulardan bir diğeri de çaresizlik olarak yorumlanmıştır. Çaresizlik hissinin de kaybın ani ve beklenmedik oluşuna ek olarak katılımcıların dini ve kültürel ritüellerini gerçekleştirememeleri ile ilişkili olduğu düşünülmüştür. Bu hususta Şükran Hanım, kaybın ani oluşuyla ilgili üzüntüsünü ve ritüelleri gerçekleştirememiş olmanın verdiği çaresizlik duygusunu şu sözlerle ifade etmiştir: *“Ne bileyim kronik rahatsızlığı vardı, yaşı fazladır, bilim adamlarından doktorlarımızdan dinlediğimiz kadarıyla risk faktörü yüksek olan kişileri düşündüğümde, tamam olabilir falan. O bile insanı üzer, ama (yeğenimin) ani kaybında günlerce evde olmak bizi daha çok çaresiz bıraktı”*. Bu alıntıda görüleceği üzere Şükran Hanım yeğeninin ani kaybından bahsederken günlerce evde olmanın kendisini çaresiz bıraktığından bahsederek çaresizlik duygusunu gerçekleştirmek istediği ritüelleri gerçekleştirememesi ile açıklamaktadır.

Yas Sürecini Kolaylaştırması Açısından Ritüellere Yapılan Atıflar

Katılımcıların pandemi nedeniyle uygulanan karantina ve kısıtlamalar nedeniyle gerçekleştiremedikleri dini ve kültürel ritüellere yönelik atıfları Kaybı Kabullen(eme)me, Acıyı Paylaşmak ve Görevi Yerine Getirmek alt temalarında ele alınmıştır. Katılımcıların ritüellere yaptıkları bu atıflar, ritüellerin yas sürecini kolaylaştırması bağlamında ele alınmıştır.

Kayı Kabullen(eme)me

Dini ve kültürel ritüellerin, özellikle cenaze ve defin işlemlerine katılım sağlamanın kaybı deneyimleyen kişinin vefat eden kişiyle vedalaşması ve yas sürecinde kaybın kabullenilmesi konularında fayda sağladığı bilinmektedir. Bununla birlikte COVID-19 nedeniyle kayıpların çoğunlukla yoğun bakım şartlarında ve beklenmedik bir şekilde olması da kişilerin, vefat eden kişi ile vedalaşamamasına ve bu nedenle karmaşık yas tepkileri vermelerine neden olmaktadır (Kentish-Barnes ve ark., 2015). Bu alt temada ise katılımcıların ritüellere atıflarından biri olduğu düşünülen “kaybın kabullenilmesi”, katılımcıların dilinde ritüellerin eksikliği nedeniyle kaybın kabullenilememesi ve eksiklik deneyimlenmesi şeklinde kendine yer bulmuştur.

Örneğin Hilal Hanım, cenaze ve defin işlemlerine gidemediği için bir eksiklik deneyimlediğini ifade etmekte ve bu eksikliği gidermek için alternatif yöntemler aradığından bahsetmektedir: “*Hani eksiklik var içimizde. Nasıl tamamlarız diye şey yapıyoruz. ... Çok eksikliğini hissettik, yani gidemedik. Son defa helalleşemedik.*”. Hilal Hanım’ın kaybıyla ilgili konuşurken ritüelleri yerine getirememiş olması ile ilişkili olarak “helalleşemedik” ve “nasıl tamamlarız” ifadeleri ve bu bağlamda deneyimlediği eksikliği vurgulaması, ritüelleri gerçekleştirilememesi ile de ilişkili olarak kaybı kabullenmeye yönelik bir zorluk içinde olduğunu düşündürmüştür.

Pandemi koşulları nedeniyle gerçekleştirmek istediği ritüelleri yerine getirememiş olan Handan Hanım ise kaybı kabullenme konusunda yaşadığı zorluğu şu sözlerle ifade etmiştir: “*Hiç kolay değil yani... Bir sene olacak. Hani anmadığım, düşünmediğim, şey yapmadığım, hani bir saati yok... Hep neden diye soruyorsun kendine. Hani neden bizi buldu diye soruyorsun. Hani kabul edemiyorsun. Acaba çok acı çektim mi diye düşünüyorsun. Bir şey hissetti mi diye düşünüyorsun. Hani şu an yaşıyoruz ama nasıl yaşadık hiç, hiçbirimiz bilmiyoruz.*”.

Sonuç olarak Handan Hanım’ın babasının kaybı ile ilgili olarak “neden bizi buldu”, “yaşadık ama nasıl yaşadık” gibi sorgulamalarında da görüleceği üzere gerçekleştirmek istediği ritüelleri gerçekleştirilemeyen katılımcıların kaybı kabullenmeye dair sıkıntılar yaşadığı ve böylece ritüellerin, kaybın kabullenilmesi bağlamında yas sürecini kolaylaştırdığı düşünülmektedir.

Acıyı Paylaşmak

Katılımcılar gerçekleştiremedikleri ritüellerden bahsederken kaybın ardından acılarını paylaşmak istediklerini ancak ritüellerin eksikliğinde bunu yapamadıklarını dile ge-

tirmişlerdir. Bu bağlamda katılımcıların dini ve kültürel ritüellerin acılarını paylaşmalarına yardımcı olarak yas sürecini kolaylaştırdıklarına atıf yaptıkları düşünülmüştür.

Şükran Hanım bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: *“Biz o kadar böyle şoktayız ki acıyı paylaşmak istiyorum, selayı duyuyoruz. Cami pencereden gözükiyor. Sokağın başı ama gidemiyorsunuz.”* Sevinçlerin paylaştıkça çoğaldığını, acıların ise paylaştıkça azaldığını belirten Şükran Hanım, evde yalnız başına dua ve ibadet etmenin kendisi için çok kötü olduğunu çünkü insanların varlığının böyle durumlarda kendisine iyi geldiğini dile getirmiştir. Bununla birlikte Şükran Hanım’ın yaşadığı kaybın ardından kullandığı şu ifadeler oldukça dikkat çekici bulunmuştur: *“Birlikte olmak isterdim amcamın kızlarıyla. (Yeğenimin çocuklarıyla) konuşmak isterdim, yani birebir konuşmak isterdim. Yüz yüze konuşup onlara dokunmak isterdim. Saçlarını okşamak isterdim. Sarılmak isterdim ama bunların hiçbirini yapamadım ki hani robot gibi bir şey hani.... Zaten diyorlar ya robotlaşıyor insanlar gerçekten robotlaşıyor gibi bir şey bu.”*

Handan Hanım ise kısıtlamalar nedeniyle taziyeleri kabul edemediğini ancak sosyal medya platformlarında yaptığı paylaşımlarla birlikte insanlarla etkileşim içine girdiğini ve oldukça iyi geri dönüşler aldığını belirtmiştir. Handan Hanım sosyal medya yoluyla aldığı desteği şu sözlerle ifade etmiştir: *“Belki bir vesile olur onlara diye ben öyle bir yayınlama yapmıştım. Ama hani şöyle düşünüyorum, hani babam cenaze namazına kimse gelemedi ya da işte o süreci hani hep yalnız başımıza yaşadık. Ama işte sosyal medyada insanlardan o kadar çok dua aldı ki, iyi bir insandı yani gerçekten. Çok insanlar yanımızda durdu. Çok arayan, soran oldu, şey yapan oldu. Dedim hani babamın da şeyi böyleymiş. Hani kalabalık olarak cenazede olmak var ama bir de o süreçten sonra hani hiç tanımadığım insanlardan hani o kadar çok yani çok iyi olarak geri dönüşler de oldu.”* Handan Hanım’ın söylemlerinde görüldüğü gibi babasının kaybını sosyal medyada paylaşması ve insanlardan olumlu geri dönüşler aldığını belirtmesi ritüellerin eksikliğinde acıyı paylaşma ihtiyacı hissettiğini düşündürmektedir. Bu bağlamda katılımcıların yaşadıkları kaybın ardından deneyimledikleri acıyı paylaşma ihtiyacı hissettikleri ve bu noktada ritüellerin yardımcı olduğu görülmektedir.

Görevi Yerine Getirmek

Yas Sürecini Kolaylaştırması Açısından Ritüellere Yapılan Atıflar adlı üst temanın üçüncü alt teması ise Görevi Yerine Getirmek olarak adlandırılmıştır. Bu alt temanın

içeriğini, katılımcıların gerçekleştirmek istedikleri ritüellere yaptıkları “görev” atfı oluşturmaktadır. Örnek olarak Mehmet Bey, annesinin ölümünün ardından yapmak istediği ritüelleri, annesine karşı görevini yerine getirmek olarak tanımlamaktadır. Mehmet Bey bu durumu şu sözlerle dile getirmiştir: “*(Ritüelleri gerçekleştirmek) tabii rahatlatır insanları, yani ruhen anneniz adına bir şey yapmak sizi de onun adına sevindirir. Mesela annemiz derdi ki sağlığında teşekkür ederdi ama teşekkür etmen gerekmez, biz görevimizi yapıyoruz derdim. Olsun derdi oğlum biz teşekkürümüzü yapalım derdi. Ben inanıyorum, ben göçtükten sonra sen benim arkamdan ne yapman gerekiyorsa zaten yapacaksın diye bir süre konuşurdu.*”.

Hilal Hanım da gerçekleştiremediği ritüelleri şu sözlerle ifade etmiştir: “*Gidemedik cenazesine, son vazifemizi yapamadık.*” Handan Hanım ise pandemi nedeniyle ritüelleri istediği şekilde gerçekleştiremediğini belirtmiş ve yine de usul gereği ritüelleri bir şekilde yerine getirmeye çalıştığından bahsetmiştir: “*Helvasını hani ben kavurdum evde. Ama tabii kimseye dağıtmadık. Hani dedim ki insanlar bunu alır, çöpe döker. Yani sonuçta bu hastalıktan öldü hani. Onu yapmaktansa hani yapmamak en mantıklısı. Hani bir kokusu çıksın diye azıcık yaptım öyle.*”.

Alıntılarda da olduğu gibi katılımcıların, kaybın ardından kaybedilen kişi için gerçekleştirmek istedikleri ritüellerden bahsettikleri ve bu ritüelleri gerçekleştirmeyi bir görev atfı ile ifade ettikleri görülmekle birlikte pandemi kısıtlamaları nedeniyle bu görevleri yerine getirememenin kendilerindeki yansımalarını da aktardıkları düşünülmektedir. Bu bağlamda katılımcılar için görev atfına sahip olan bu ritüellerin, yas sürecinde etkili bir role sahip olduğu görülmektedir.

Kayıpla Baş Etme Yöntemleri

Katılımcıların yaşadıkları kayıp karşısında çeşitli başa çıkma yöntemleri geliştirdikleri düşünülmüştür. Bu baş etme yöntemleri Kayıpla Baş Etme Yöntemleri üst başlığında ve Kaybı İdealleştirme, Kaybı Adlandırma ve Kayıp Hakkında Konuşmak alt temaları altında ele alınmıştır.

Kayıp İdealleştirme

Katılımcılarla yapılan görüşmelerde katılımcıların kaybettikleri kişileri idealleştirdikleri düşünülmüştür. Örneğin Şükran Hanım, kaybettiği yeğeninden bahsederken sıklıkla “meleğimiz” ifadesini kullanmakta ve yeğenini şu sözlerle tanımlamaktadır: “... *melek gibi yaşayan hep gülen her şeyi ne bileyim hiç bugüne kadar onun hayattan bir şikayetini bile duymamıştık.*”.

Mehmet Bey de kaybettiği annesinden çoğul bir şekilde “annemiz” olarak bahsetmektedir. Bu kullanımın Mehmet Bey’in annesini, herkesi seven ve herkes tarafından sevilen biri olarak idealize etmesi ile ilişkili olduğu düşünülmüştür. Mehmet Bey, annesi ile olan ilişkisini şu sözlerle anlatmaktadır: “*Bu arada annemiz de bizlere sevgisini her yönüyle aşırı gösterirdi yani. Sadece ben değil; diğer kardeşlerim, benim çocuklarım ve kardeşlerimin çocukları hani yalan değilse, yapmacık değilse hepsini çok sevdiğini düşünüyorum. Mesela çok ayrı ihtimam gösterirdi yani... Ailemizden şöyle diyelim, baba-mız hariç annemizden memnun olmayan kimse yoktur desek yeridir yani.*”.

Şükran Hanım ve Mehmet Bey’in ifadelerinde görülen bu yüceltici ifadeleri ve “meleşimiz”, “annemiz” şeklindeki kullanımları idealizasyon ile ilişkili olarak yorumlanmıştır. Handan Hanım’ın kaybettiği babası ile ilgili ifadelerinin de Şükran Hanım ve Mehmet Bey’in ifadelerine benzer olarak idealizasyon içerdiği düşünülmüştür: “*Annem vefat ettikten sonra yapamadıklarına hep şey yapıyordu. Hiç durmak istemiyordu, devamlı tatillere gidiyorduk, gezmeye gidiyorduk. Diyorum ya o benim çocuğum gibi olmuştu yani artık, yani hiç doğuramadığım çocuğum diyordum. Hani seksen yaşında ama hani çok iyi bir insandı, çok anlayışlı bir babaydı. Hani hiç sıkılmaz, şey yapmaz. Hani bana karşı hiçbir yükü yoktu. Dediğim gibi hala kendi mesleğini yapıyordu, kendi yemeğini yapıyordu, kendi yatağını toplardı, banyosunu yapardı. Ha çok sağlıklıydı, yani bana hiçbir ağırlığı olmadı o dört sene zarfında.*”.

Kayıbı Adlandırma

Yapılan görüşmelerde katılımcıların hastaneden resmi bir belge olarak verilen ölüm raporunda yazan bilgilere karşı şüphe içinde oldukları ve zihinlerinde resmi ölüm nedenine ait soru işaretleri barındırdıkları gözlemlenmiştir. Ölümün geri döndürülemezliği karşısında ritüeller bireyin ölümü kabul etmesini sağlarken aynı zamanda ani ve beklenmedik ölümler karşısında bireyin kontrol duygusunu korumasına da yardımcı olmaktadır (Norton ve Gino, 2014). Bu bağlamda katılımcıların bu ritüellerin eksikliğinde “kayıp nedeni” ile meşgul oldukları ve kayıp nedenini kendilerince adlandırmaya çalışarak yaşadıkları kayıp ile baş etmeye çalıştıkları düşünülmüştür. Örneğin Şükran Hanım, yeğeninin ölüm raporunda ölüm nedeni olarak belirtilen “kalp krizinin” asıl neden olmadığını düşündüğünü çünkü yeğeninin ölümünden kısa bir süre önce COVID-19 test sonucunun pozitif olduğunu ifade etmiş ve ölüm nedenine ilişkin düşüncelerini şu sözlerle dile getirmiştir: “*Bu bilimsel olarak ispatlandı. Çok bulaşıcı, hele bir de şimdi mutasyona da uğradı. Belki de bulaşma hızı daha da hızlandı ve ölümcül olayı öldürme riski daha da kısa oldu. Şimdi bu mutasyon olaylarını duyunca acaba dedim (yeğenim) bu kadar çok kısa sürede vefat etti, çünkü hiç ilaç bile kullanmadan vefat etti hani. Co-*

vid testi pozitif çıktı, ama hiç ilaç başlanmadan vefat etti. Acaba mutasyona uğrayan bir covid miydi diye düşünmeye başladım... O sırada kanı pıhtılaştı, kalp ya pıhtı attı diye düşünüyorum. Ama bunlar benim düşüncelerimin sadece bireysel. Bunu kimseyle paylaşmıyorum, çünkü ne verildi, ne yapıldı bilemiyorsunuz ki.”

Mehmet Bey annesinin ölüm raporunda ise salgın hastalığa bağlı ölüm yazdığını ve doktorların, annesinin COVID-19 olduğunu söylediğini belirtmiştir. Ancak buna rağmen Mehmet Bey, görüşmelerde bu salgın hastalığı COVID-19 olarak adlandırmadığını özellikle belirtmektedir: “(Anneme) hastanede covid testi yapıyorlar, negatif. Bu arada akciğer filmi çekiyorlar. Akciğer filminde zatürre gözükünce İl Sağlık Müdürlüğü otomatikmen covid olarak düşündü. Dolayısıyla bizim yanımızda kaldığı için annemiz, bize de temaslı olarak test yaptılar filyasyon ekibi. Eşimle ben pozitif çıktık. On dört gün karantina altında kaldık, ilaç kullandık. Ayakta geçirdik gibi bir şey. Bizi etkilemedi ama annem işte hastaneye yatışının onuncu gününde filan vefat etti. Vefat sebebi de salgın, salgına bağlı ölüm diye yazdılar. Covid olarak yazmadılar... Hani biz annemi corona gibi düşündük ilk etapta ama ben yani tahmin etmiyorum.”

Kayıp Hakkında Konuşmak

Katılımcılar, görüşme boyunca sıklıkla yaşadıkları kaybın kendileri için ne kadar ani olduğundan bahsetmişlerdir. Örneğin Şükran Hanım, yeğeninin kaybını şu kelimelerle görüşmenin farklı yerlerinde anlatmıştır: “bizim için inanılmaz bir şok oldu”, “ama bir anda bir anda onun ölüm olayı bizi bütün ailemizi şoka soktu diyebilirim”, “hala nasıl olduğunu biz bile anlayamadık hani Allah kimseye yaşatmasın böyle bir olayı” ve “biz o kadar böyle şoktayız ki”. Şükran Hanım’ın, yaşadığı kaybın ani oluşundan sıklıkla bahsederek yaşadığı kayıpla baş etmeye çalıştığı düşünülmüştür. Şükran Hanım yaşadığı kaybın ani oluşunu ifade ederken bir yandan da kayıp hakkında konuşmaktadır: “Bana en çok üzücü gelen uu çok sağlıklı olan bir kişinin çok sağlıklı hani beslenmesine dikkat eder hiçbir uu kronik rahatsızlığı yok uu mutlu hiç bugüne kadar onun bir şika- hayatla ilgili hiç şikayeti- o kadar mutlu bir yaşantısı vardı ki uu köy kökenli olduğu için eşi de hani organik besleniyor hani uu standartların üstü diyebilirim hani on- böyle bi insanın böyle bir insanın üç günde ölmesi beni gerçekten şoka soktu ... çok şoka girdim hani uu hayat dolu bir insanın sapsağlam bi insanın bir anda bu kadar uu hızlı bir şekilde yok olması.³”

3 Bu alıntıda geçen “uu” ifadeleri katılımcının duraksadığı yerlere işaret etmektedir.

Handan Hanım da Şükran Hanım'a benzer olarak babasını çok hızlı ve beklenmedik bir şekilde kaybettiğini ifade etmektedir. Handan Hanım'ın bu ani kayıp hakkında konuşarak kayıpla baş etmeye çalıştığı düşünülmüştür: *“Dediğim gibi yaşanan süreç o kadar zor bir süreçti ki, bir de bir anda on altı günde ellerimin arasından kayıp gitmesi... Çünkü hiçbir şeyi yoktu. Ben bir ay evvel babamla beraber Antep'te kebab yemeğe gitmiştik yani düşünün.”*

Gerçekleşmeyen Ritüellerin Telafisi

Katılımcıların gerçekleştiremedikleri ritüelleri çeşitli yollarla telafi etmeye çalıştıkları düşünülmüştür. Bazı katılımcılar, bu telafiyi geleneksel ritüelleri yeni formlar oluşturarak gerçekleştirirken bazı katılımcılar ise ritüelleri değersizleştirmiş ve ritüelleri gerçekleştiremiyor oluşlarını olumsuzlamışlardır. Örneğin Şükran Hanım ve Handan Hanım, bu telafiyi çevrim içi kanallar aracılığı ile gerçekleştirmeye çalışmıştır. Şükran Hanım, yeğeninin cenaze törenine katılmadığını ancak telefon ve internet aracılığı ile taziye ziyaretinde yapabileceği paylaşımı telafi etmeye çalıştığını ifade etmiştir: *“Biz arabayla onların evine gittik. Onlar pencereye çıktılar. Ben telefon açtım, pencereye çıktın. Biz kaldırımda yani bu çok tuhaf olan şeyler, ağzınızda maskeler, onlar pencerede maskeler. Böyle acılarımızı paylaştık. ... Herkes böyle evin içinde maskeli, biz sadece görüntülü telefonla görüşebiliyoruz. ... İyi ki bu görüntülü telefonlar var. Hem bu sosyal medyayı bazen kötü kullanılırsa kötü, ama iyi kullanılırsa bilim uğruna kullanılırsa bu medya sosyal medya ne biliyim internet gerçekten işleri kolaylaştıran bir şey.”*

Handan Hanım ise babasının cenazesine kimsenin gelemediğini ama kendisinin, babasının cenaze törenini sosyal medya üzerinden canlı olarak yayınladığını ve cenazenin ardından çevrim içi bir görüşme platformu üzerinden kardeşleri ve kuzenleri ile dua okuduklarını belirtmiştir.

Bununla birlikte Mehmet Bey ise Şükran Hanım ve Handan Hanım'dan farklı olarak gerçekleştiremediği ritüellerin halk arasında aslında yanlış bilindiğini ve yanlış bir şekilde uygulandığını söyleyerek bu ritüelleri değersizleştirmiştir. Mehmet Bey aynı zamanda bu ritüelleri eğer pandemi olmasaydı gerçekleştireceğini de söylemektedir. Bu bağlamda Mehmet Bey'in bu değersizleştirme çabasının bir nevi bir telafi yöntemi olduğu düşünülmüştür. Mehmet Bey'in ritüelleri gerçekleştirme arzusu ve paralelinde ona eşlik eden değillemeleri ve değersizleştirme çabası şu ifadelerde görülebilir: *“Biz zaten halkın bildiği yanlışları doğru sanıp yaptıkları yanlışları biz zaten normal de ol-*

saydı yapmazdık. Nedir bunlar diye soracak olursanız, işte mesela bir yedisi diyorlar, bir kırkı diyorlar, bir elli ikisi diyorlar. İslamiyette bunların hepsi safsata. Her ne zaman dua yapmak istersen, her ne zaman hayır etmek istersen, herhangi bir güne bağlı, herhangi bir sayıya tekabül etmeyecek şekilde yapılır çünkü Allah'tan istenecek Allah'a yalvarışta sayı adet yoktur. Mesela kimi insanlar şöyle yaparlar, bilmiyorum biliyor musunuz. Yok kırk yasin okuyalım, yok otuz teberek okuyalım. Böyle bir şey yok, sayı diye bir şey yok. Biz bunları bildiğimiz için, biz bu ritüellerle alakalı kendimiz evde ara ara annemiz hakkında gıyabında zaten vefatıyla bu dünyadan göçtü gitti gerekli dualarımızı okumamız gereken sureleri ayetleri okuyoruz, yapıyoruz. Onda çok fazla bir sıkıntı yaşamıyoruz. ... Ya bana göre bir şey yoktu ama şimdi halkımız öyle bir şey olmuş ki yani normalde dönemde olsaydı illa ki bir etrafın baskısıyla alakalı diyelim mahalle baskısı toplumsal baskı diyelim yani bir üç beş akrabayı çağırıp yanında yemek verip bir mevlit bir Kuran-ı Kerim okuma gibi bir şey olabilir hı benim kendi şahsıma bırakılsa yapmam çünkü size daha önce de bahsettim bu konuyla alakalı bilgilere sahibim böyle bir olay toplumun doğru bildiği yanlışların hiçbirini yapma taraftarı değilim.”.

Hilal Hanım ise yapmak istediği ritüelleri pandemi sürecinin getirdiği kısıtlamalara uygun şekilde yaparak telafi etmeye çalıştığını şu şekilde ifade etmiştir: *“Kuran kursuna başış yaptık, öğrencilere başış yaptık. Mesela bütün akrabalarımızı komşularımızı toplayıp yemek vermek istedim onun adına. O böyle şeyleri çok severdi kayınvalidem. O tür bi şey yapmak isterdim yedisinde kırkında ama bu pandemi olduğu için insanları bir araya toplamaya gerçekten çok çekiniyoruz.”.*

Yasalara Rağmen: Ritüelleri Gerçekleştirebilmek

Katılımcılar yaşadıkları kayıp hakkındaki deneyimlerini görüşmelerde pandemi süreci ile ilişkilendirerek anlatmışlardır. Katılımcılar deneyimlerini anlatırken karantina kısıtlamalarına vurgu yapmışlar ve karantina kısıtlamaları nedeniyle kayıp sonrası gerçekleştirmek istedikleri ritüelleri gerçekleştiremedikleri için engellenmiş ve özgürlükleri kısıtlanmış hissettiklerini ifade etmişlerdir. Yasaklar nedeniyle engellenmiş ve özgürlükleri kısıtlanmış hisseden katılımcılar ritüelleri gerçekleştirmek için uygulanan yasakları ihlal etmeyi düşündüklerini söylemişlerdir.

Şükran Hanım karantina kısıtlamaları ile ilgili deneyimini *“Ben eve (cenaze evi) gitmek istiyorum, gidemiyorum. Evde (kendi evi) ağlıyorum, yani ağlamaktan dua etmekten başka bir şey gelmiyor elimden, hani çaresiz olmak. Hani bir de bu kadar yakın olup*

da gidememek insanın özgürlüğünün kısıtlanması gibi kötü bir dönemdi.” şeklinde ifade etmiştir. Hilal Hanım ise “Ondan sonra ne bileyim hani bir insanı, 28 yıl beraber yaşadığın bir insan son günlerinde yalnız kaldı göremedim. Ondan sonra cenazesine katılamadım, sonrasında eve kimse gelmedi.” sözleri ile kısıtlamaların kendisini nasıl etkilediğinden bahsetmiştir.

Kayıplarını karantina sürecinde yaşadıkları için özgürlüklerinin kısıtlandığını hissettiklerini ifade eden katılımcılar bu kısıtlamalardan kurtularak karantina nedeniyle yerine getiremedikleri ritüelleri yerine getirmek için çeşitli yollar denemeyi akıllarından geçirdiklerini de ifade etmişlerdir. Örneğin Mehmet Bey, karantina kısıtlamalarına uyduğunu ifade etmesine rağmen kendisini hapisanede gibi hissettiğini ve kısıtlamalara karşı gelecek şekilde cenazeye katılmanın aklından geçtiğini şu sözlerle anlatmıştır: *“Yani şöyle belki yorumlayabiliriz. Hapishanedesiniz. Çocuğumuz anneniz yakınınız hastalanıyor veya vefat ediyor dahil olamıyorsunuz, katılamıyorsunuz. Ha burda tam benzetme birebir örtüşmeyebilir. Ben burdan gizli kaçak gidebilirdim. Ama korktuğumuz için, şöyle korktuğumuz için, diğer insanlara bulaştan dolayı bir şey yapabiliriz korkusuyla günümüzün tam dolmasını bekledik. Yani atıyorum yalan söyleyerek, biz zaten bu korona bitti, bizim şey karantina sürecimiz diyerek katılabilirdik belki. Ama böyle bir şeye tenezzül etmedik yani. Bizler yapısal olarak devletin bize uymasını istediği veya yapmamasını istediği kuralları kanunları harfiyen yerine getirmeye çalışıyoruz, böyledir yani.”.*

Bu bağlamda katılımcıların kayıp deneyimlerine karantinada olma sürecinin de eklenmesiyle birlikte özellikle dini ve kültürel ritüelleri yerine getirememekle ilgili olarak özgürlükleri kısıtlanmış ve engellenmiş hissettikleri görülmektedir. Katılımcıların gerçekleştirmek istedikleri ritüelleri gerçekleştirmek için karantina kısıtlamalarını ihlal etmeyi düşünmeleri de ritüelleri gerçekleştirmenin katılımcılar için ne kadar elzem olduğuna işaret etmektedir.

Tartışma

Bu çalışmadaki amaç COVID-19 pandemisinde bir yakını kaybeden ve pandemi sürecindeki kısıtlamalar nedeniyle dini ve kültürel ritüelleri gerçekleştirememiş olan bireylerin, pandemi sürecindeki yas ve bu süreçte dini ve kültürel ritüelleri yerine getirememiş olmaya yönelik deneyimlerini anlamaya çalışmaktır. Bu doğrultuda katılımcılarla yarı-yapılandırılmış görüşmeler yapılmış ve bu görüşmeler YFA ile analiz edilmiştir.

Analizler sonucunda Ritüellerin Eksikliğinde Olumsuz Duygular, Yas Sürecini Kolaylaştırması Açısından Ritüellere Yapılan Atıflar, Kayıpla Baş Etme Yöntemleri, Gerçekleşmeyen Ritüellerin Telafisi ve Yasaklara Rağmen: Ritüelleri Gerçekleştirebilmek isimli beş üst tema oluşturulmuştur. Bu temalar, Lacanyen Psikanaliz temelli olmak üzere psikanalitik kuram çerçevesinde tartışılmıştır.

Ritüellerin Eksikliğinde Olumsuz Duygular

Bu çalışmada katılımcıların ifade ettikleri duygular, alanyazında kayıp sonrası deneyimlenen duygular olarak belirtilen üzüntü ve çaresizlik duyguları ile paralellik göstermektedir (Deutsch, 1937; Love, 2007). Lacan (1949) kategorilendirilmiş olan bu duyguların imgesel düzlemde yer aldığını belirtmektedir. Ayna evresi ile birlikte tanımlanan imgesel düzlem, yanıltıcı ve gerçeğin üzerini örten bir işleve sahiptir. Bu yanıltıcılık, bebeğin kendini aynada gördüğü imge ve gerçek bedeni arasındaki fark ile başlamaktadır. Bebeğin gerçek bedeni hiçbir zaman aynadaki imgesinin aynısı değildir. Parçalı bir beden algısına sahip olan bebekte ise bu durum çaresizlik, öfke, üzüntü gibi duygular oluşturmaktadır. Bununla birlikte bu imgenin içeriğini yalnızca bebeğin aynadaki görüntüsü oluşturmaz, bu imge bebeğin çevresindeki kişilerden kendisine yansıtılan tasvirler ve seslenişler de olabilir. Bu sayede bebek, nasıl görüldüğüne dair ipuçlarını annesinin ses tonundan veya çevresindeki diğer kişilerden de almaktadır. Aynadaki imgesi aracılığı ile kendisi için Büyük Başka konumunda olan kişilerden “Bu sensin!” yanıtını alan bebek, böylelikle ayna imgesi ve iç dünyası arasında bir bağ kurmaya başlamaktadır. Bu anlamda ayna imgesi, Büyük Başka’nın bizi nasıl gördüğüne dair tasarılarımızı içermekte ve bu imge ile özdeşim kurulması sonucunda ideal ego oluşmaktadır (Lacan, 1977). Dolayısıyla ayna evresinde oluşan imgesel düzlem aracılığı ile özne hayali temsiller kurarak Büyük Başka tarafından tanınmayı arzulamaktadır. Bu nedenle bu dönemde oluşan ego yapılanması öznenin Büyük Başka ile olan ilişkileneşmesi ile doğrudan alakalıdır. Lacan (1949), ayna evresini 6 ve 18. aylar arasında gerçekleşen imgesel düzlemin tanımlandığı bir evre olarak tanımlamasına rağmen aynı zamanda ayna evresinin sadece gelişimsel bir aşama olmadığını aksine öznenin hayatı boyunca devam eden bir paradigma olduğunu belirtmektedir.

Bu bağlamda katılımcıların ifade ettikleri üzüntü ve çaresizlik gibi duyguların ayna imgelerine zıtlık oluşturan bir eksiklik sonucunda oluştuğu düşünölmüştür. Mehmet Bey’in “*O bağlamda tabii ki çok üzüldük, yani daha duygusal olduk. Daha üzüldük. Yine de evlat olarak son defa görmek veya kabristana kendi ellerimle indirmek ister-*

dim.” ifadesi bu duruma örnek olarak verilebilir. “Bir evlat olarak” vurgusu, Mehmet Bey’in ayna imgesi karşısında Büyük Başka’nın gözünde nasıl görüldüğüne ilişkin olarak özdeşim kurduğu ideal egosunun bir yansımasıdır. Bu bağlamda Mehmet Bey’in “bir evlat olarak” ifadesi aynı zamanda annesinin arzusunu içermektedir. Nitekim Mehmet Bey bu arzuya uygun davranmadığı (evlat olarak son defa görmek ve kabristana kendi elleriyle indirmek) için özdeşleştiği imgede bir kırılma ve bu kırılma ile deneyimlediği eksiklik nedeniyle üzüntü yaşamaktadır. Diğer katılımcılar da Mehmet Bey’de olduğu gibi duygularını bir eksiklik ile ilişkili olarak anlatmaktadır. Bu bağlamda ortaya çıkan duygulara verilen adlar değişse de katılımcıların duygularını bir eksiklik temelinde ifade etmelerinin Lacan’ın duygulara ilişkin açıklamasını desteklediği düşünülmüştür.

Lacan’a göre (1977) öznenin kendisi için Büyük Başka konumunda olan kişiler tarafından görüldüğünü hayal ettiği/görülme istediği imajındaki değişiklikler, ego savunma mekanizmalarını ve duyguları harekete geçirmektedir. Harekete geçen bu sistemin amacı ise ideal egonun zarar görmemesi ve oluşacak zararı telafi etmektir (akt. Paumelle, 2004). Katılımcıların vefat eden kişiye karşı son görevlerini yapamamış olmanın verdiği eksikliği anlatırken sık sık deneyimledikleri üzüntü ve çaresizlik duygularından bahsetmeleri de bu bağlamda yorumlanmıştır. Mehmet Bey bu konu ile ilgili “*Üzdü, acaba yani annemizin çok mu başında bulunsaydık? Yani görevimizi yapsaydık, dört dörtlük eksiksiz. O konu etkiledi bizi. Ne de olsa cenazesinde bulunamadık yani. O bir eksiklik yani. Sürekli bize bir üzüntü yaratacak yani o bir gerçek yani.*” demiştir. Mehmet Bey’in ifadesinde de görüldüğü gibi cenaze işlemleriyle ilgili engellenmenin, ailevi ve toplumsal bakış açısıyla görevini yerine getiren birey imajını zedelediği düşünülmüştür. Bu bağlamda katılımcıların kendi kontrolleri dışında gerçekleştiremedikleri dini ve kültürel ritüellerin, katılımcıların özdeşleşmiş oldukları ayna imgelerinde bir kırılmaya ve böylece üzüntü ve çaresizlik gibi duygulara neden olduğu düşünülmüştür.

Yas Sürecini Kolaylaştırması Açısından Ritüellere Yapılan Atıflar

Bu temanın içeriğini katılımcıların, yaşadıkları kaybın ardından gerçekleştirmek isteyip gerçekleştiremedikleri dini ve kültürel ritüellerin yas sürecini kolaylaştırmasına yönelik atıfları oluşturmaktadır. Bu doğrultuda Yas Sürecini Kolaylaştırması Açısından Ritüellere Yapılan Atıflar üst temasının altında Kaybı Kabullen(eme)me, Acıyı Paylaşmak ve Görevi Yerine Getirmek adlı alt temalar oluşturulmuştur.

Lacan, simgesel düzlemi kültür ve toplumla ilişkilendirmekte ve kaybı anlamlandırma konusunda simgesel düzlemin önemli bir işlevi olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu anlamda kültürel ve toplumsal işlevleri bağlamında ritüeller de simgesel düzlemde yer almaktadır (Paumelle, 2004). Bu sebeple Yas Sürecini Kolaylaştırması Açısından Ritüellere Yapılan Atıflar üst temasının Lacan'ın simgesel düzlem kavramıyla tartışılabileceği düşünülmüştür. Toplumumuzda ölen kişilerin ardından yapılan cenaze töreni, mevlit okutma, yedisinde yemek dağıtma gibi birçok dini ve kültürel ritüelin pandemi koşulları sebebiyle gerçekleştirilememesi ile birlikte bu ritüellerin yas sürecindeki sağaltıcı rolü ortaya çıkmıştır. Lacan öznenin dünyayı deneyimlemesi ve gerçeği anlamlandırması için simgeselleştirmelerin gerekli olduğunu ifade etmektedir (DiCenso, 1994). Bu bağlamda toplumdaki ritüellerin ölüm gibi gerçek düzlemde kendine yer bulan bir olayın anlamlandırılmasında önemli olduğu düşünülmüştür. Örneğin cenaze töreni ölümün bir göstereni olarak yorumlanabilirken ölen kişiye cenaze töreni düzenlenmesi ile birlikte gerçek düzlemde yer alan kaybın simgesel düzleme aktarıldığı ve özneye kaygı yaratan simgeseldeki boşluğu doldurduğu söylenebilir. Katılımcıların ifadelerine bakıldığında da örneğin Mehmet Bey annesinin cenazesine katılmamasının onda bir eksiklik yarattığını ve sürekli yaşayacağı bir üzüntüye sebep olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda ritüellerin yaşanan kaybı simgesel alana taşıdığı ve bu sayede sürecin simgeselde kendine anlam bulması ile birlikte öznenin kaybı kabullenmesini ve böylece yas sürecini kolaylaştırdığı düşünülmüştür.

Acıyı Paylaşmak temasında ise içeriği katılımcıların deneyimlediklerini söyledikleri acıyı dile dökme gayretleri oluşturmaktadır. Bu alt tema dilin simgesel düzlem ile olan yakın ilişkisi bağlamında simgesel düzlem ekseninde tartışılmıştır. Soler (1996), konuşmanın yaratıcı bir eylem olup anlamı (*meaning*) yarattığını söylemektedir. İnsanlar konuşarak, yaşadıkları deneyimleri dile dökerek gerçek düzlemde vuku bulmuş olaylara simgesel düzlemde bir anlam yaratmaya çalışmaktadırlar. Katılımcılardan Şükran Hanım'ın "*Birlikte olmak isterdim, amcamın kızlarıyla konuşmak isterdim, yani (kaybettiğim kişinin) çocuklarıyla birebir konuşmak isterdim.*" diyerek acısını konuşarak, dile dökerek paylaşmak istemesi de bu anlamda yaşadığı kaybı simgesel düzleme taşıma çabası olarak değerlendirilmiştir.

Bununla birlikte Lacan'a göre kültürel ritüelleri gerçekleştirme ve normları içselleştirme ancak arzu ile mümkündür ve arzu her zaman simgesel düzlemde konumlanmış olan Büyük Başka'nın arzusudur (Akt., DiCenso, 1994). Bu bağlamda toplumda kendine yer bulan bu ritüellerin Büyük Başka tarafından özneye aktarıldığı ve bu şekilde öz-

nenin geleneğinde ortaya çıktığı söylenebilir. Görevi Yerine Getirmek teması da yine simgesel düzlemde kendine yer bulan arzu bağlamında tartışılmıştır. Katılımcılar yakınlarının cenaze törenlerine katılmak ve ölen kişi adına hayır yapmak gibi bazı ritüelleri, görevi yerine getirmek olarak tanımlamıştır. Örneğin Hilal Hanım, kaybettiği yakınının cenazesine gidemeyişini “*Son vazifemizi yapamadık.*” diyerek ifade etmiştir. Mehmet Bey ise annesinin kendisine “*Ben inanıyorum, ben göçtükten sonra sen benim arkamdan ne yapman gerekiyorsa zaten yapacaksın.*” dediğini aktarmıştır. Bu durum ölen kişinin daha ölmeyen önce bile öldükten sonra yapılmasını istediği şeyleri dile dökerek arzusunu ilettiği şekilde yorumlanmıştır. Mehmet Bey, ölen kişinin ardından “yapılması gerekenleri yapmanın” kendisini rahatlatacağını belirtmiş ve bu rahatlama durumunun, arzusunun tatmin edilmesine yönelik bir arzu içerdiği düşünülmüştür.

Sonuç olarak simgesel düzlemde konumlanan ritüelleri gerçekleştirmenin kişilerin yas sürecini kolaylaştırdığı görülmüştür. Bu nedenle yaşadıkları kaybın ardından gerçekleştirmek istedikleri ritüelleri gerçekleştiremeyen katılımcıların ritüellere yaptıkları atıflar, kayıp deneyimlerini bir şekilde simgesel düzleme taşımanın kendileri için yas süreçlerini hafifletmesi bağlamında önemli olduğunu ifade etme çabaları olarak ele alınmıştır.

Kayıpla Baş Etme Yöntemleri

Katılımcılarla yapılan görüşmeler sonucunda katılımcıların kayıpla baş etme yöntemleri Kaybı İdealleştirme, Kaybı Adlandırma ve Kayıp Hakkında Konuşmak şeklinde üç ayrı başlıkta toplanmıştır. Bu alt temalar Lacan’ın imgesel, simgesel ve gerçek düzlemleriyle ilişkilendirilerek yorumlanmıştır.

Kayıbı İdealleştirme alt teması imgesel düzlem kapsamında tartışılmıştır. Öznenin ayna karşısındaki imgesiyle birlikte oluşturduğu bir bütün olduğu algısına karşın COVID-19 pandemisi bu bütünlüğü bozan bir unsur olarak öznenin karşısına çıkmaktadır. Nitekim özne, böyle bir durumla karşı karşıya kaldığında bu durumla baş edebilmek için nesnelere, kişileri ya da ideolojik düşünceleri idealize edebilmektedir (Ragland, 1995, Akt., Diserholt, 2014). Mehmet Bey’in söyleminde kendine yer bulan “böyle bir şeyin kendi başına gelmesine” yönelik şaşkınlık içeren ifadesi de bu duruma örnek olarak verilebilir. Kendisi ve ailesine yönelik oluşturduğu imge ile çelişen bir durum karşısında Mehmet Bey “*Bizim de annemiz ölebiliyormuş.*” demiştir. Şükran Hanım’ın yaşça genç olan yeğenini, hiç ihtimal vermediği COVID-19 nedeniyle kaybetmesi de Şükran

Hanım'ın yeğenine atfettiği “sağlıklı, kronik rahatsızlığı olmayan” imgesinde bir kırılma yaşamasına neden olmuştur. Bu bağlamda katılımcıların kaybettikleri kişilere yönelik idealleştirmeleri, katılımcıların özdeşleştikleri imgelerde ortaya çıkan kırılmalarla başa çıkma yöntemleri olarak yorumlanmıştır. Bununla birlikte bu idealleştirmelerin, kaybın çoğul bir şekilde kullanımı ile de kendini gösterdiği düşünülmüştür. Görüşmelerde kaybedilen kişiler hakkında “meleşimiz” ya da “annemiz” gibi çoğul ifadeler sıklıkla tekrarlanmıştır. Bu çoğul ifadeler, kaybedilen kişinin konumunu yüceleştirip kişiyi herkes için benzer bir noktaya koyma çabası olarak yorumlanmıştır. Buna ek olarak katılımcıların söylemlerinde bu idealleştirilmiş imgelerin detaylı olarak kendini gösterdiği ve tekrarlanan “meleşimiz” ve “annemiz” ifadelerinin kaybedilen kişilere yönelik imgeleri yansıttığı düşünülmüştür: “*Melek gibi de yaşayan, hep gülen...*”, “*Annemizden memnun olmayan kimse yoktur desek yeri yani.*”.

Kayı Adlandırma alt teması ise simgesel düzlem kapsamında tartışılmıştır. Simgesel düzlem, dil ile birlikte içinde bulunduğumuz toplumdaki kuralları, kültürü ve yasaları kapsamaktadır. Yasayı düzenleyen Büyük Başka'nın kendisi olduğu için simgesel düzlem de doğrudan Büyük Başka ile ilişkilidir (Evans, 1996). Bu nedenle öznenin yasa ile olan ilişkisi aynı zamanda Büyük Başka ile olan ilişkileneşine de karşılık gelmektedir. Katılımcıların söylemlerine bakıldığında ise kaybettikleri kişilerin resmi ölüm raporlarında yazılan nedenlerle ilgili şüpheye düştükleri ve kaybettikleri kişilerin ölüm nedenlerini farklı isimlerle adlandırmaya çalıştıkları gözlemlenmiştir. Kaybın nedenini adlandırmada bir belirsizlik yaşayan katılımcılar, kaybın nedeni ile ilişkili çeşitli varsayımlarda bulunmaktadır. Bu noktada katılımcıların simgesel düzlemde konumlanmış olan resmi kayıtlara karşı alternatif adlandırmalar yaratmalarının, Büyük Başka'nın getirdiği çözüm karşısında güvensizlik yaşadıklarına işaret ettiği ve bu nedenle katılımcıların kaybın nedenine yönelik adlandırma çabasının simgesel düzlem ile ilişkili olarak yorumlanabileceği düşünülmüştür. Bu durum simgesel düzlemde var olan yasaya karşı gelmekten ziyade simgesel düzlemin temsillerinde tutarsızlık ve yetersizliğin görülmesi olarak yorumlanmıştır. COVID-19'un gelmesiyle birlikte yaşanan tüm bu kayıplar ve pandemi süreci, öznenin kırılğanlığını ortaya seren bir travmatik gerçek olarak değerlendirilmektedir. Bu travmatik gerçek şimdiye kadar var olan simgesel düzlemi sekteye uğratarak simgesel düzlemde bir boşluğa neden olmuş (Meylahn, 2020; Western, 2020) ve var olan simgesel düzlemdeki eksiklikleri gözler önüne sermiştir (Meylahn, 2020). “Yeni normal” adı altında pandemi şartlarına uygun yeni bir simgesel düzen kurulmaya

çalışılsa da bunun henüz tam olarak gerçekleştirilemediği ve bunun sonucunda da katılımcılarda mevcut simgesel düzene karşı bir güvensizliğin oluştuğu düşünülmüştür. Bu bağlamda katılımcıların kendi başlarına kayıp nedenini adlandırmaya çalışmaları ve farklı alternatifler aramaları güvensizlik ve belirsizlik nedeniyle simgesel düzlemde oluşan eksikliği doldurma ve kaygı yaratan bu eksiklikle baş etme çabası olarak yorumlanmıştır (Meylahn, 2020).

Kayıp Hakkında Konuşmak teması ise gerçek düzlem üzerinden tartışılmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere gerçek düzlem simgeselleştirmeye direnendir. Bu bağlamda travmatik deneyimler, gösterenler zincirinde bir kopmaya neden olurken travma gerçek ile karşılaşma anı olarak tanımlanmaktadır (Ratti ve Estevão, 2016). Katılımcılarla yapılan görüşmelerde katılımcıların sıklıkla kaybın beklenmedik ve ani oluşuna vurgu yaptıkları görülmüştür. Örneğin, Şükran Hanım kayıp karşısında sıklıkla “şok” yaşadığını dile getirmekte ve kaybın “bir anda” oluşuna dikkat çekmektedir. Şükran Hanım’ın “şok” ve “bir anda” gibi durumu çok fazla betimleyemeyen ve fazla söze yer bırakmayan ifadeleri, söz konusu kaybın Şükran Hanım için travmatik bir deneyim olduğunu düşündürmektedir. Görüşmeler boyunca tüm katılımcıların kayıpları hakkında konuşurken sıklıkla duraksadıkları, konuşmalarının kesintiye uğradığı ve ne söyleyeceğini bilemez bir halde gördükleri gözlemlenmiştir. Konuşmalarda sıklıkla kullanılan tekrarlar ve duraksamaların travmanın yarattığı gerçekteki bir boşluğu temsil ettiği düşünülmüştür (Cuéllar, 2010). Bununla birlikte katılımcıların kayıpları hakkında konuşma istekleri yani kendilerini dil aracılığı ile simgeselde ifade etme çabaları bu boşluğu doldurma gayreti olarak yorumlanmıştır. Sonuç olarak katılımcılar, kendilerince anlamlandıramadıkları konuları konuşmaya çalışmakta ve bu şekilde kayıp ve kaybın yarattığı boşluk ile başa çıkmaya çalışmaktadırlar. Bu şekilde özne, gerçeği dil aracılığı ile simgesel düzlemde yapılandırmaya ve anlamlandırmaya çalışmaktadır.

Gerçekleşmeyen Ritüellerin Telifisi

Bu araştırmanın yola çıktığı sorulardan biri olan gerçekleşmeyen ritüellerin nasıl deneyimlendiği sorusu, katılımcıların söylemlerinde de dikkat çekici bir yoğunlukta yer almıştır. Pandemi sürecinin getirdiği kısıtlamalar nedeniyle yaşadıkları kaybın ardından dini ve kültürel ritüellerini yerine getiremeyen katılımcıların, bu süreçteki deneyimlerine yönelik içerik Yas Sürecini Kolaylaştırması Açısından Ritüellere Yapılan Atıflar teması altında tartışılmıştır. Dini ve kültürel ritüeller, özneyi yapılandıran gerçek, imgesel ve simgesel düzlemdeki üçlü örgüde simgesel düzleme karşılık gelmektedir. Bu bağ-

lamda ritüellerde, başka bir deyişle simgesel düzlemde oluşan bir eksiklik öznenin yaşadığı kaybı simgesel düzlemde anlamlandırması açısından problemlere neden olmaktadır. Gerçekleşmeyen Ritüellerin Telifi temasının içeriğini ise katılımcıların bu eksikliği telafi etmeye yönelik deneyimleri oluşturmaktadır. Görüşmelerde katılımcıların gerçekleştiremedikleri ritüelleri değersizleştirmek veya çevrim içi kanalları (görüntülü konuşma, fotoğraf gönderme, sosyal medya) kullanmak gibi çeşitli telafi yöntemleri geliştirdikleri gözlemlenmiştir. Bu temada da öznenin bu telafi arayışının nedeninin sorgulanmasının önemli olacağı düşünülmüş ve bu durum tartışılmıştır.

COVID-19 pandemisi sürecinde birçok ülke bu süreci sağlık, eğitim, ekonomi ve sosyal alanda başarılı bir şekilde yürütme konusunda sıkıntılar yaşamış ve uygulanan politikalar, belirsizlikleri ve sıklıkla değiştirilmeleri ile dikkat çekmiştir. Toplum ve kültürün bir temsili olan ülkelerin bu bağlamda simgesel düzlemde yer alan Büyük Başka'ya karşılık geldiği düşünüldüğünde ülkelerin pandemi politikalarındaki başarısızlığının simgesel düzlemdeki bir işlevsizliğe karşılık geldiği söylenebilir (Meylahn, 2020). Simgesel düzlemin işlevsizliği, özneyi çok yoğun ve ezici duygularla başbaşa bırakırken özne bu süreçte imgesel ve gerçek düzlem arasında savrulmakta ve bu işlevsizliği telafi edebilmek için gerçek, imgesel ya da simgesel düzlemde yer alacak alternatif yollar aramaktadır (Monahan, 2017). Bu bağlamda katılımcıların da pandemi sürecinde dini ve kültürel ritüelleri yerine getirememek gibi simgesel düzlemin yetersizliği ile karşılaştıkları durumlarda bir telafi mekanizması geliştirdikleri gözlemlenmiştir. Katılımcıların bu konudaki telafi çabalarından biri olan ritüellerin değersizleştirilmesine odaklanıldığında Mehmet Bey'in şu ifadesi dikkat çekmektedir: *“Biz zaten normal de olsaydı (bu ritüelleri) yapmazdık. Nedir bunlar diye soracak olursanız, işte mesela bir yedisi diyorlar, bir kırkı diyorlar, bir elli ikisi diyorlar. Bizim öğrendiğimiz bilgiler dahilinde böyle bir şey yok. İslamiyet'te bunların hepsi safsata”*. Freud'a göre çocuklarda, kendilerinin tümgüçlü olduklarına dair düşünceler zamanla kendilerine bakım veren kişilerin tümgüçlü olduğu düşüncesi ile yer değiştirmektedir. Bu düşüncenin önemi, çocuk zayıflıklar, düşmanlık, hastalık, ölümlülük ve benzeri dehşetler ile karşılaştığında ortaya çıkmaktadır. Böyle korkutucu anlarda çocuk için en rahatlatıcı düşünce kendisini bu tehlikelere karşı koruyacak birinin bulunmasıdır. Anne-baba başta olmak üzere bu sorumluluğu alan kişiler çocuğun gözünde idealleşmektedir (Akt., McWilliams, 2011). Bu bağlamda çocuk için ilk Büyük Başka olan anne-baba gibi simgesel düzlemde Büyük Başka konumuna denk düşen devlet kavramının da benzer bir işlevi olduğu düşünülebilir. Mehmet Bey'in de özellikle COVID-19 gibi gerçek düzlemde gelen bir tehdit

karşısında kendisini koruyup kollayacağını düşündüğü devletin politikalarındaki işlevsizliği telafi etmek amacıyla gerçekleştiremediği ritüelleri değersizleştirdiği ve böylece devletin simgesel işlevini idealleştirme yoluyla korumaya çalıştığı söylenebilir.

Gerçek, imgesel ve simgesel düzlemi Borromean Düğümü ile topolojik olarak ele alan Lacan; anlamı, imgesel ve simgesel düğümlerin kesişim noktasına yerleştirmiştir. Bu anlamda simgesel düzlemdeki yetersizlik, önceki temalarda ele alındığı gibi kaybı anlamlandırma konusunda bir eksiklik yaratmakta ve anlamın imgesel düzlemde tanımlanmasına neden olmaktadır (Lacan, 2016). Anlamın imgesel düzlemde konumlanması öznenin negatif duygular deneyimlemesine neden olurken anlamın simgesel düzlemde taşınması özneyi rahatlatan bir öge olarak yorumlanabilir. Bu anlamda değersizleştirme ve idealleştirme gibi yöntemler imgesel düzlemde konumlanırken geleneksel ritüellerin bir telafisi olarak bu ritüelleri pandemi şartlarına uyarlamının özneye yarattığı etki soru işaretleri yaratmaktadır. Bu bağlamda katılımcıların özellikle pandemi döneminde sıklıkla kullandığı çevrimiçi kanalların imgesel düzlemde konumlandığı düşünülürken yeni dünya düzeninde çevrim içi imkanların zamanla simgesel bir değer kazanıp kazanmayacağı bir tartışma konusu oluşturmaktadır.

Bu çalışmada telafi mekanizması olarak çevrim içi kanallara başvurmak baskın yöntem olarak ortaya çıkmakla birlikte pandemi sürecinde ele alınan bir diğer çalışmada ise simgesel düzlemdeki işlevsizliğin inkar (*denial*), komplo (*conspiracy*), erteleme (*deferral*) ya da panik olma (*panicked*) şeklinde imgesel düzlemde telafi edilmeye çalışıldığı bulunmuştur (Osserman ve Lé, 2020). Bununla birlikte bir başka çalışmada katılımcılar kaybın ardından dini ve kültürel ritüellerini gerçekleştiremediklerinde çevrim içi telafi yöntemlerini kullandıklarını ancak bu ritüellerin, geleneksel halleri gibi fiziksel yakınlık ve temas içermediği için “aynı” olmadığını belirtmişlerdir (Scheinfeld, Gangi ve ark., 2021). Bu çalışmada da Şükran Hanım benzer bir şekilde fiziksel yakınlık ve temasın eksikliğini şu sözlerle ifade etmiştir: “...birebir konuşmak isterdim, yüz yüze konuşup onlara dokunmak isterdim, saçlarını okşamak isterdim, sarılmak isterdim ama bunların hiçbirini yapamadım ki!”.

Bu bağlamda gelecekteki çalışmalarda pandemi gibi travmatik olarak deneyimlenen ve simgesel düzlemde boşluk yaratabilecek durumlarda hangi tarz telafi mekanizmalarının ortaya çıkacağına dair çalışmaların yapılması önemli görülmektedir. Buna ek olarak hangi telafi mekanizmalarının daha işlevsel olabileceği ve bu telafi mekanizmalarının nasıl daha işlevsel hale getirilebileceğine dair detaylı çalışmaların yapılmasının da önemli olacağı düşünülmektedir.

Yasaklara Rağmen: Ritüelleri Gerçekleştirebilmek

Son tema olan Yasaklara Rağmen: Ritüelleri Gerçekleştirebilmek teması yaşanan kaybın pandemi sürecinde gerçekleşmesinin katılımcılar tarafından nasıl deneyimlendiği ile ilgilidir. Bu temanın içeriğini dünya çapında ilan edilen pandemi ve uygulanan kısıtlamalar nedeniyle katılımcılarının özgürlüklerinin kısıtlandığına dair ifadeleri, engellenmiş hissetmeleri ve bununla ilişkili olarak pandemi yasaklarını ihlal etme pahasına ritüelleri gerçekleştirmek istemeleri oluşturmaktadır. Görüşmeler sırasında sınır ihlaline yönelik herhangi bir tutumda bulunmayan katılımcıların, pandemi nedeniyle oluşturulan kısıtlamalara karşı neden böyle bir konum aldıkları tartışılmıştır.

Lacanyen yaklaşıma göre travma, bir anlama işaret eden gösterilenin eksikliğiyle dolayısıyla da gerçek düzlem ile ilişkilidir. Bu bağlamda COVID-19 pandemisi, gerçekle karşılaşma anı olarak travmatik bir etkiye sahipken pandeminin yol açtığı toplumsal, ekonomik, politik ve ideolojik krizlerle birlikte karantinede olmak zorunda kalan öznenin günlük sosyal hayatında da bir boşluk oluşmuştur. Söz konusu bu boşlukların simgesel ve imgesel düzlemde yer aldığı düşünülmektedir (Meylahn, 2020). Bu çerçevede pandemi süresince öznenin yaşadığı bu boşluk otoritenin başarısızlığı şeklinde yorumlanabilir. Dünya çapında Büyük Başka konumunda olan ülke yönetimlerinin pandemi sürecini yönetmekle ilgili birçok problemle karşılaştıkları ve pandemi sürecini başarılı bir şekilde yönetemedikleri gözlemlenmiştir. Özne Büyük Başka'nın bu başarısızlığı ile karşılaştığında güvendiği, tümgüçlü olduğunu düşündüğü ve kendisini her koşulda koruyacağına emin olduğu Büyük Başka'nın her şeye gücünün yetmediği gerçeği ile karşı karşıya kalmaktadır (Lacan, 2014). Lacanyen psikanalitik bakış açısı ile Büyük Başka'daki eksiklik (*the lack in the Other*) olarak adlandırılabilir olan bu başarısızlık, öznedeki kaygı yaratmakta ve özneyi sancılı bir sürece sürüklemektedir. Özne ise Büyük Başka'daki bu eksikliğe patolojik tepkiler verebilir (Osserman ve Lé, 2020). Bu bağlamda pandemi sürecinde başarısız olan Büyük Başka tarafından gelen kısıtlamaların, özne tarafından belirsizlik ve eminsizlikle karşılandığı söylenebilir. Pandemi şartları altında çıkarılan yasalar, kurallar ve kısıtlamalar özneye her ne kadar Büyük Başka'dan gelse de önemli olan bu yasa, kural ve kısıtlamaların simgesel düzlemdeki karşılığıdır. Kısıtlamaların simgesel olarak özne tarafından içselleştirilmesi, bu kısıtlamaların tepeden inme bir şekilde özneye sunulmasından ziyade bir anlaşma temelinde oluşması ile mümkün olmaktadır. Kısıtlamaların bir anlaşma temelinde simgesel düzlemde yer alması, öznenin kendi arzusuna da alan açmaktadır. Bu kısıtlamaların özne tarafından tam

olarak anlamlandırılmaması ve özneye hiç söz hakkı vermeyerek öznenin alanını kısıtlaması, öznenin bu kurallarla imgesel bir düzlemde ilişkilendiğine işaret etmektedir (Lacan, 1997). Şükran Hanım'ın şu ifadeleri kısıtlamayla olan imgesel ilişkiye örnek olarak verilebilir: “Devlet bizi damgaladı. Çok özür dilerim. 65 yaş üstü, hele bir de bunu da söylemek istiyorum, ben kendimi hiç de yaşlı hissetmiyorum. Evet, 65 yaşına geldim, ama öyle bir başkasına muhtaç değilim. Niye devlet bizi böyle sakın ha dışarı çıkmayın, işte böyle bize daha çok korku psikolojisini saldı üzerimize. Hemen, önce genç önce siz ölecekmışsiniz gibi. Böyle bir duygulara girdik ilk başlarda, ben daha kötüydüm.”. Ülkemizde olduğu gibi dünya genelinde de pandemi kısıtlamalarının zorunlu olarak ivedilikle alınmasının özneye hiç alan bırakmadığı söylenebilir. Bu bağlamda Şükran Hanım'ın ifadesi başta olmak üzere katılımcıların uygulanan yasaklar nedeniyle engellenmiş ve kısıtlanmış hissetmeleri, diğer bir deyişle kendi öznelliklerine hiçbir alanın bırakılmadığını düşünmeleri, uygulanan yasaklarının imgesel bir düzlemde konumlandığını düşündürmektedir. Nitekim katılımcıların karantinada olmakla ilgili aldıkları kaygan konum, diğer bir deyişle karantina yasaklarının ihlaline yönelik düşüncelere sahip olmaları, katılımcıların karantina kısıtlamalarını simgesel olarak içselleştirmekten ziyade imgesel anlamda içe attıklarına işaret ediyor olabilir (Bkz. Evans, 1996). Öznenin yasa ile olan ilişkisinin simgesel düzlemde değil de imgesel düzlemde konumlandığı bu durumun ise öznedeki kaygı yaratacağı düşünülmektedir (Akt. Hekimoğlu ve Bilik, 2020).

Fenomenolojik araştırmalar, örneklemelerini oldukça dar tutarak olguyu deneyimleyen kişilerden topladıkları detaylı veriyi yoğun bir şekilde incelemeyi hedefler (Rolfé, 2006). Bu araştırmada bahsedilen amaca yönelik dini ve kültürel ritüelleri gerçekleştirilememesi, COVID-19 nedeniyle kayıp yaşama, kaybın üzerinden geçen süre ve yaş kriterleri örneklem kriterleri olarak uygulanmıştır. Nitekim hedef yaş grubunun sosyal medya kullanmaması ve araştırmanın yapıldığı dönemde kısıtlamaların ve karantinaların uygulanması nedeniyle araştırma duyurularına direkt erişimlerinin olmadığı gözlemlenmiştir. Benzer şekilde görüşmelerin pandemi dolayısıyla çevrim içi platformlarda gerçekleştirilecek olması da söz konusu yaş grubunun araştırma prosedürüne uyumunu zorlaştırarak katılım motivasyonunu düşürdüğü düşünülmüştür (Bkz. Tekedere ve Arpacı, 2016). Belirtilen sebeplerden ötürü hedef yaş grubundan katılımcı bulmakta yaşanan zorluk, örneklem kriterlerine cinsiyetin eklenmesine de mani olmuştur. Bu bağlamda bu çalışmada cinsiyet bağlamında homojen bir dağılım görülmemektedir. Din ve toplumsal cinsiyet

çalışmaları, toplumsal cinsiyetin dini ritüelleri ve uygulamaları şekillendirdiğini öne sürmektedir. Geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin aynı toplum tipinde her iki cinsiyet tarafından benimsendiği ve kadınların erkeklerden daha çok dini uygulamalara ve ritüellere eğilim gösterdikleri görülmektedir (Woodhead, 2012). Ayrıca katılımcıların kaybettikleri kişiler ile yakınlığı, kaybı deneyimleme noktasında farklılık yaratmaktadır. Kayıp karşısında yaşanan deneyimlerin kaybedilen kişinin yakınlığına göre farklılık gösterdiği bulunmuştur (Wright, 2007). Bu nedenle gelecek çalışmalarda toplumsal cinsiyetin ve kaybedilen kişiyle olan yakınlık düzeyinin gözetilmesinin uygun olacağı düşünülmektedir.

Sonuç olarak bu araştırmada COVID-19 pandemisi nedeniyle bir kayıp yaşamış ve COVID-19 pandemi kısıtlamaları nedeniyle gerçekleştirmek istedikleri dini ve kültürel ritüelleri gerçekleştirememiş olan kişilerin yas sürecini nasıl deneyimledikleri incelenmiştir. Bu amaçla 45-65 yaş aralığındaki katılımcılarla yapılan yarı yapılandırılmış görüşmeler sonucunda katılımcıların dini ve kültürel ritüellerini gerçekleştirememiş olmalarının kayıp sonrası yas deneyimlerini şekillendirdiği bulunmuştur.

Katılımcıların ritüelleri gerçekleştiremedikleri için üzüntü ve çaresizlik duyguları deneyimlemeleri ve kayıplarını kabullenmekle ilgili sıkıntılar yaşamaları, ritüellerin yas sürecindeki işlevinin önemini göstermektedir. Bu bağlamda katılımcıların, kayıpla baş edebilmek için geleneksel ritüellerin yokluğunda öznellikleri doğrultusunda alternatif ritüeller oluşturarak yas sürecini şekillendirmeleri, ritüellerin yas sürecini kolaylaştırması açısından gerekliliğini düşündürmüştür. Bununla birlikte katılımcıların kaybı idealleştirmeleri, kaybın nedeni ile uğraş içinde olmaları ve kayıp hakkında konuşmaları yas deneyimlerini zihinsel süreçlerinde şekillendirmeleri olarak yorumlanmıştır.

Araştırmanın sonucuna göre kayıpla başa çıkma mekanizmaları arasında deneyimlenen acının paylaşılması, kayıp hakkında konuşmak ve kaybın adlandırılmasının kişinin sağlıklı bir yas süreci geçirmesi açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Kişiler hem içinde buldukları sistemde (kültürel, toplumsal ve politik) hem de psişelerinde yaşadıkları bu ani kaybı kabul etmelerini kolaylaştıracak bir yer aramaktadırlar. Dini ve kültürel ritüeller bu noktada işlevleri ile ön plana çıkmaktadır. Bu sebeple yas sürecinde kişinin deneyimlerini simgesel bir çerçeveye taşıyabilmesi yasinin patolojik bir şekilde deneyimlenmemesi için elzemdir. Bu bağlamda kişilerin geleneksel ritüellerini gerçekleştiremeyecekleri durumlarda (pandemi, afet vb.) öznenin kendini simgesel alanda ifade etmesine olanak sağlayan terapi ortamının önemi ortaya çıkmaktadır.

Terapötik çerçevenin ana unsuru konuşan öznedir. Özne, dil aracılığıyla kayıpla ilgili kurgusunu simgesel düzlemde ele alma fırsatı bulmaktadır. Dolayısıyla öznenin kurguları imgeseldeki ikililikten simgesel düzlem aracılığıyla kurtulabilmektedir. Bu hususta öznenin yaşadığı travma hakkında konuşmasının teşvik edilmesi, klinik açıdan yas döneminde öncül başa çıkma mekanizmalarından biri olarak belirtilmektedir (Pennebaker, 1999). Benzer olarak yas sürecinde ritüellerin eksikliği, simgesel düzenin eksikliğinde öznenin gerçek ve imgesel düzlem arasında savrulmasına ve negatif duygu ve düşünceler deneyimlemesine neden olmaktadır. Öyle ki tüm katılımcıların pandemi sebebiyle gerçekleştiremedikleri ritüellerin alternatiflerini bularak uygulamaları, bu süreçte simgeselin önemini vurgulamaktadır. Bu hususta klinisyenler tarafından kişilerin yas deneyimlerini simgesel alana taşıyabilecekleri müdahale programlarının oluşturulmasının önemli olduğu düşünülmüştür.

Etik Kurul Onayı: Araştırmanın yapılabilmesi için gerekli izinler (Evrak birim kodu: 72867572-050.01.04-167374; Etik kurul no: 22.10.2020/320) Süleyman Demirel Üniversitesi Tıp Fakültesi Etik Komitesi'nden alınmış olup katılımcılara çeşitli sosyal medya platformlarında verilen ilanlar aracılığı ile ulaşılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- E.C.H., M.Z.B.; Veri Toplama- E.C.H., M.Z.B., S.B.U., İ.E.; Veri Analizi/Yorumlama- M.Z.B., S.B.U., İ.E., D.C.; Yazı Taslağı- E.C.H., M.Z.B., S.B.U., İ.E., D.C.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- E.C.H., M.Z.B., S.B.U., İ.E., D.C.; Son Onay ve Sorumluluk- E.C.H., M.Z.B., S.B.U., İ.E., D.C.

Ethics Committee Approval: Necessary permissions to conduct the research (Document unit code: 72867572-050.01.04-167374; Ethics committee no: 22.10.2020/320) were obtained from the Ethics Committee of Süleyman Demirel University Faculty of Medicine. Participants were reached through advertisements on various social media platforms.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Author Contributions: Conception/Design of Study- E.C.H., M.Z.B.; Data Acquisition- E.C.H., M.Z.B., S.B.U., İ.E.; Data Analysis/Interpretation- M.Z.B., S.B.U., İ.E., D.C.; Drafting Manuscript- E.C.H., M.Z.B., S.B.U., İ.E., D.C.; Critical Revision of Manuscript- E.C.H., M.Z.B., S.B.U., İ.E., D.C.; Final Approval and Accountability- E.C.H., M.Z.B., S.B.U., İ.E., D.C.

Kaynakça/References

- Ahaddous, C., Van den Branden, S. ve Broeckaert, B. (2020). A temporary farewell. Practices of Muslim women regarding mourning and remembrance. *Mortality*, 25(2), 185-207. <https://doi.org/10.1080/13576275.2018.1539470>
- Asgari, Z., Naghavi, A. ve Abedi, M. R. (2021). Beyond a traumatic loss: The experiences of mourning alone after parental death during COVID-19 pandemic. *Death Studies*. <https://doi.org/10.1080/07481187.2021.1931984>

- Berzoff, J. (2003). Psychodynamic theories in grief and bereavement. *Smith College Studies in Social Work*, 73(3), 273–298. <https://doi.org/10.1080/00377310309517686>
- Bildik, T. (2013). Ölüm, kayıp, yas ve patolojik yas. *Ege Journal of Medicine*, 52(4), 223-229.
- Braz, M. S. ve Franco, M. H. P. (2017). Profissionais paliativistas e suas. *Contribuições na Prevenção de Luto Complicado. Psicologia: Ciência E Profissão*, 37(1), 90–105. <https://doi.org/10.1590/1982-3703001702016>
- Burrell, A. ve Selman, L. E. (2020). How do funeral practices impact bereaved relatives' mental health, grief and bereavement? A mixed methods review with implications for COVID-19. *Journal of Death and Dying*, 0(0), 1-39. <https://doi.org/10.1177/0030222820941296>
- Charles, M. (2012). *Working with trauma: Lessons from Bion and Lacan*. Jason Aronson, Inc.
- Coppola, I., Rania, N., Parisi, R. ve Lagomarsino, F. (2021). Spiritual well-being and mental health during the COVID-19 pandemic in Italy. *Frontiers in Psychiatry*, 12. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2021.626944>
- Cuéllar, D. P. (2010). *From the conscious interior to an exterior unconscious: Lacan, Discourse Analysis and Social Psychology*. Routledge.
- Davie, G. ve Vincent, J. (1998). Progress report: Religion and old age. *Ageing and Society*, 18, 101-110.
- Demirtepe-Saygılı, D. (2021). Refleksivite ve etkileşim açılarından nitel araştırmacı olmanın fırsatları ve zorlukları. *AYNA Klinik Psikoloji Dergisi*, 8(1), 1-16. <https://doi.org/10.31682/ayna.779041>
- Deutsch, H. (1937). Absence of grief. *The Psychoanalytic Quarterly*, 6, 12-22.
- DiCenso, J. J. (1994). Symbolism and subjectivity: A Lacanian approach to religion. *The Journal of Religion*, 74(1), 45–64. <https://doi.org/10.1086/489286>
- DiNapoli, I., Guidi, E., Arcidiacono, C., Esposito, C., Marta, E., Novara, C., Procentese, F., Guazzini, A., Agueli, B., Gonzáles Leone, F., Meringolo, P. ve Marzana, D. (2021). Italian community psychology in the COVID-19 pandemic: Shared feelings and thoughts in the storytelling of university students. *Frontiers in Psychology*, 12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.571257>
- Diserholt, A. (2014). *Death: Making sense of the nonsensical* [Bitirme Tezi]. Edinburgh Napier University, School of Live, Sport & Social Sciences.
- Evans, D. (1996). *An introductory dictionary of Lacanian psychoanalysis*. Routledge.
- Feist, J. ve Feist, G. J. (2008). *Theories of personality*. McGraw Hill.
- Finlay, L. (2011). *Phenomenology for therapists: Researching the lived world*. John Wiley & Sons.
- Freud, S. (2001). Mourning and melancholia. J. Strachey (Ed. ve Çev.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud Vol. 14* (s. 243-258) içinde. Hogarth Press.
- Freud, S. (2017). *Totem ve tabu*. Say Yayınları.
- García, R. S. M. (2007). La pérdida ambigua: una prolongada aflicción de la familia. *Psicología Y Ciencia Social*, 9, 32-41.
- Gorman, L. M. ve Sultan, D. F. (2008). The grieving patient. L. M. Gorman ve D. F. Sultan (Edl.), *Psychosocial nursing for general patient care, 3rd Edition* (s. 129-140) içinde. FA Davis.
- Göka, E. (2010). *Ölme: ölümün ve geride kalanların psikolojisi*. Timaş Yayınları.
- Hekimoğlu, E. C. ve Bilik, M. Z. (2020). Freud'dan Lacan'a kaygı. *AYNA Klinik Psikoloji Dergisi*, 7(3), 336-367. <https://doi.org/10.31682/ayna.761464>
- Hekimoğlu, E. C. ve Cantekin, D. (2021). Eyleme dökme: İntihar girişiminde bulunan bireylerin deneyimlerinin incelenmesi üzerine bir nitel araştırma. *AYNA Klinik Psikoloji Dergisi*, 8(1), 44-64. <https://doi.org/10.31682/ayna.810304>
- Hernández-Fernández, C. ve Meneses-Falcón, C. (2021). I can't believe they are dead. Death and mourning in the absence of goodbyes during the COVID-19 pandemic. *Health and Social Care*

- Community*, 0(0), 1-13. <https://doi.org/10.1111/hsc.13530>
- Homer, S. (2005). *Jacques Lacan*. Routledge.
- Kentish-Barnes, N., Chaize, M., Seegers, V., Legriël, S., Cario, A., Jaber, S., Lefrant, J.-Y., Floccard, B., Renault, A., Vinatier, I., Mathonnet, A., Reuter, D., Guisset, O., Cohen-Solal, Z., Cracco, C., Seguin, A., Durand-Gasselín, J., Éon, B., Thirion, M., ... Azoulay, É. (2015). Complicated grief after death of a relative in the intensive care unit. *European Respiratory Journal*, 45(5), 1341-1352.
- Klein, M. (1940). Mourning and its relation to manic-depressive states. *International Journal of Psycho-Analysis*, 21, 125-153.
- Küçükaya, P. G. (2009). Kayıp ve yas süreci. *Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi*, 6, 8-13.
- Lacan, J. (1949). The mirror stage as formative of the function of the I as revealed in psychoanalytic experience. *Reading French Psychoanalysis*, 119-26.
- Lacan, J. (1977). *Écrits: A selection*. W. W. Norton & Company.
- Lacan, J. (1997). *The seminar of Jacques Lacan: Book III the psychoses 1955-1956* (R. Grigg, Çev.). W. W. Norton & Company.
- Lacan, J. (2014). *The seminar of Jacques Lacan, book X: Anxiety* (A. R. Price, Çev.). Polity Press. (1962-1963)
- Lacan, J. (2016). *The seminar of Jacques Lacan: Book XXII the sinthome* (A. R. Price, Çev.). Polity Press.
- Love, A. W. (2007). Progress in understanding grief, complicated grief, and caring for the bereaved. *Contemporary Nurse*, 27, 73-83.
- McCoyd, L. M. J. ve Walter, C. A. (2016). *Grief and loss across the lifespan a biopsychosocial perspective* (2. basım). Springer Publishing.
- McWilliams, N. (2011). *Psychoanalytic diagnosis: Understanding personality structure in the clinical process*. The Guilford Press.
- Menezes, T. M. ve Lopes, R. L. (2014). Significados do vivido Pela Pessoa idosa longeva no processo de morte/morrer E luto. *Ciência & Saúde Coletiva*, 19(8), 3309-3316. <https://doi.org/10.1590/1413-81232014198.05462013>
- Meylahn, J. A. (2020). Being human in the time of Covid-19. *HTS Teologiese Studies/Theological Studies*, 76(1). <https://doi.org/10.4102/hts.v76i1.6029>
- Monahan, E. (2017). Rapunzel: a necessary unravelling. C. Owens ve S. F. Quinn (Edl.), *Lacanian psychoanalysis with babies, children, and adolescents: Further notes on the child* (s. 93-103) içinde. Karnac Books.
- Muller, J. P. (1980). Psychosis and mourning in Lacan's Hamlet. *Psychology and Literature*, 12(1), 147-165.
- Nelson-Becker, H. ve Sangster, K. (2019). Recapturing the power of ritual to enhance community in aging. *Journal of Religion, Spirituality & Aging*, 31(2), 153-167. <https://doi.org/10.1080/15528030.2018.1532858>
- Norton, M. I. ve Gino, F. (2014). Rituals alleviate grieving for loved ones, lovers, and lotteries. *Journal of Experimental Psychology: General*, 143(1), 266.
- Osserman, J. ve Lé, A. (2020). Waiting for other people: A psychoanalytic interpretation of the time for action. *Wellcome Open Research*, 133(5). <https://doi.org/10.12688/wellcomeopenres.15959.1>
- Paumelle, H. (2004). Le rituel initiatique et sa double fonction: Symbolisation et socialisation. *Dans Psychotropes*, 10, 91-96. <https://doi.org/10.3917/psy.103.0091>
- Pennebaker, J. W. (1999). The effects of traumatic disclosure on physical and mental health: The values

- of writing and talking about upsetting events. *International Journal of Emergency Mental Health*, 1(1), 9-18.
- Ratti, F. C. ve Estevão, I. R. (2016). Violence, accident, and trauma-the psychoanalytic clinic faced with the Real of urgency and emergency. *Ágora: Estudos em Teoria Psicanalítica*, 19(3), 605-636.
- Reineman, J. (2017). Between the imaginary and the real: Photographic portraits of mourning and of melancholia in Argentina. *The International Journal of Psychoanalysis*, 92(5), 1241-1261. <https://doi.org/10.1111/j.1745-8315.2011.00414.x>
- Rolfe, G. (2006). Validity, trustworthiness and rigour: Quality and the idea of qualitative research. *Journal of Advanced Nursing*, 53(3), 304-310.
- Ross, M. E. ve Ross, C. L. (1983). Mothers, infants, and the psychoanalytic study of ritual. *Signs*, 9(1), 26-39. <https://doi.org/10.1086/494022>
- Sami, S. (2021). Covid-19 nedeniyle yakınlarını kaybeden bireylerde yas süreci ve dini başa çıkma. *İlted: İlahiyat Tetkikleri Dergisi / Journal of İlahiyat Researches*, 55(1), 421-444. <https://doi.org/10.29288/ilted.888706>
- Savaş, E. (2020). COVID-19 sürecinde yas. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 82-89.
- Scheinfeld, E., Barney, K., Gangi, K., Nelson, E. C. ve Sinardi, C. C. (2021). Filling the void: Grieving and healing during a socially isolating global pandemic [Özel sayı]. *Journal of Social and Personal Relationships*, 1-21. <https://doi.org/10.1177/02654075211034914>
- Scheinfeld, E., Gangi, K., Nelson, E. C. ve Sinardi, C. C. (2021). Please scream inside your heart: Compounded loss and coping during the COVID-19 pandemic. *Health Communication*, Online, 1-13. <https://doi.org/10.1080/10410236.2021.1886413>
- Smith, J. ve Osborn, M. (2003). Interpretative phenomenological analysis. *Qualitative psychology: A practical guide to research methods* (s. 54-80) içinde. SAGE Publications Ltd.
- Soler, C. (1996). The symbolic order (II). R. Feldstein, B. Fink ve M. Jaanus (Edl.), *Reading seminars I and II: Lacan's return to Freud* (s. 47-56) içinde. State University of New York Press.
- Stephen, M. (1998). Consuming the dead: A Kleinian perspective on death rituals cross-culturally. *The International Journal of Psychoanalysis*, 79(6), 1173-1194.
- Symon, G. ve Cassell C. (Ed.) (2012). *Qualitative organizational research: Core methods and current challenges*. SAGE Publications Ltd.
- Şimşek-Arslan, B. ve Buldukoğlu, K. (2021). Grief rituals and grief reactions of bereaved individuals during the COVID-19 pandemic. *Journal of Death and Dying*, 0(0), 1-15. <https://doi.org/10.1177/00302228211037591>
- Tekedere, H. ve Arpacı, F. (2016). Orta yaş ve yaşlı bireylerin internet ve sosyal medyaya yönelik görüşleri. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 20(2), 377-392. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tsadergisi/issue/24724/261474>
- Testoni, I., Zanellato, S., Iacona, E., Marogna, C., Cottone, P. ve Bingaman, K. (2021). Mourning and management of the COVID-19 health emergency in the priestly community: Qualitative research in a region of northern Italy severely affected by the pandemic. *Frontiers in Public Health*, 9. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2021.622592>
- Vanheule, S. ve Arnaud, G. (2016). Working with symbolic transference. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 52(3), 296-319. <https://doi.org/10.1177/0021886316654764>
- Vargas, R. E. (2003). Duelo y pérdida. *Medicina Legal Costa Rica*, 20(2), 47-52. https://www.scielo.sa.cr/scielo.php?scrip t=sci_ artte xt&pid=S1409-0015200300 02000 05&lng=en&tlng=es
- Weiss, R. S. (2008). The nature and causes of grief. M. S. Stroebe, R. O. Hansson, H. Schut ve W. Stroebe (Edl.), *Handbook of bereavement research and practice: Advances in theory and intervention* (s.

- 29–44) içinde. American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/14498-002>
- Western, S. (2020). Covid-19: An intrusion of the real the unconscious unleashes its truth. *Journal of Social Work Practice*, 34(4), 445-451.
- Willig, C. (2013). *Introducing qualitative research in psychology*. McGraw Hill/ Open University Press.
- Winnicott, D. N. (1960). The theory of the parent-infant relationship. *International Journal of Psycho-Analysis*, 41, 585-595.
- Woodhead, L. (2012). Gender differences in religious practice and significance (JPD Systems, Çev.). *Travail, Genre et Societes*, 27(1), 33-54.
- Worden, W. (2009). *Grief counselling and grief therapy: A handbook for the mental health practitioner*. Brunner-Routledge.
- World Health Organization (2020, 27 Nisan). Archived: WHO Timeline-Covid-19. <https://www.who.int/news/item/27-04-2020-who-timeline---covid-19>
- Wright, B. (2007). Grief. B. Wright (Ed.), *Loss and grief, skills for caring* (s. 9-27) içinde. M&K Update Ltd.
- Yardley, L. (2000). Dilemmas in qualitative health research. *Psychology and Health*, 15(2), 215-228. <https://doi.org/10.1080/08870440008400302>